

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

ТРАВЕНЬ
ЧЕРВЕНЬ

2017

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Скляренко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житії 3
	Костянтина Філософа. 3
	Тараненко О. О. Активізація змін у межах явища мовної варіантності в українській літературній мові новітнього періоду (кінець XX — початок XXI ст.) 17
	Ярмак В. І. Загальнонаукові виміри дослідження претеритальних форм дієслова в сербському художньому дискурсі 39
	Пономаренко В. П. А. П. Непокупний і романістика (спогади й міркування) 53
	Дочу А. Р. Тюркські мовні контакти і запозичення в литовській мові, або Продовження мовознавчих досліджень А. П. Непокупного 57
	Компанцева Л. Ф. Соціальні мережі в когнітивно-прагматичному вимірі 62
	Грицевич Ю. В. Дифтонгічні рефлексии *о в західнополіських фольклорних текстах 75

РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ

Потапенко С. Скляренко А., Скляренко О. Артикаль в сфері ономастики . . . 81

CONTENTS	Skliarenko V. H. On the «Rus'ian letters» mentioned in the Biography of Constantine the Philosopher. 3	3
	Taranenko O. O. Intensification of changes in linguistic variation in standard Ukrainian of the modern period (the end of 20th and the beginning of the 21st c.)	17
	Yarmak V. I. General parameters of the study of preterite verb forms in Serbian literary discourse	39
	Ponomarenko V. P. A. P. Nepokupnyi and Romance philology (reminiscences and reflections)	53
	Dochu A. R. Turkic language contacts and loan words in Lithuanian: continuing A. P. Nepokupnyi's linguistic studies	57
	Kompantseva L. F. Social networks from cognitive-pragmatic viewpoint	62
	Hrytsevych Yu. V. Diphthongal reflexes of *o in Western Polissian folklore texts	75

REVIEWS AND ANNOTATIONS

Potapenko S. Skliarenko A., Skliarenko O. The article in onomastics	81
--	----

ДО ПИТАННЯ ПРО «РУСЬКІ ПИСЬМЕНА» В ЖИТТІ КОСТЯНТИНА ФІЛОСОФА. 3

У статті зазначається, що переважна більшість тиверців й уличів, яких ми вважаємо болгарськими племенами, під тиском угрів, печенігів, половців і торків протягом X–XII ст. залипили Нижню і Середню Наддністрянщину і переселилися на інші землі: на Верхню Наддністрянщину під захист Галицького князівства, у Карпатські гори, на Закарпаття, на Київщину, на землі майбутньої Румунії (у Трансильванію), на землі майбутньої Угорщини (у Трансильванію, Потисся), на землі майбутньої Росії. Переселення тиверців й уличів у так багато місць стало можливим тому, що воно відбувалося протягом тривалого часу, і тому, що згадані племена були дуже численними. Наявність великої кількості старослов'янзмів у закарпатських говорах української мови, поява численних старослов'янських запозичень у румунській, молдавській та угорській мовах пояснюється впливом староболгарської мови тиверців й уличів. В основі російської мови (як літературної, так і народної) лежить староболгарська мова тиверців й уличів, а східнослов'янська лексика, східнослов'янські елементи з'явилися в російській мові пізніше під впливом мови східних слов'ян, з якими далекі предки російського народу — болгарські племена тиверців й уличів проживали в тісному контакті.

Ключові слова: тиверці, уличі, болгари, руські билини, старослов'янзми, російська мова, староболгарська мова.

У попередніх двох статтях ми встановили, що «руські письмена», про які йдеться в Житті Костянтина (далі — ЖК), були слов'янським письмом, письмом давніх русів, і що під «руськими письменами» слід розуміти глаголичне письмо¹. Розрізняючи в IX ст. п'ять різновидів русів (з тих, що мали стосунок до держави Київська Русь: варяги-руси, азовсько-чорноморські руси, прикарпатські і закарпатські русини, київські руси, дунайські руси), ми дійшли висновку, що знайдений Костянтином у Херсонесі переклад Євангелія і Псалтиря, «руськими письменами» написаний, був здійснений дунайськими русами, власне тиверцями, які в «Повісті временних літ» названі «толковинами», тобто перекладачами. Висунуто й обґрунтовано припущення, що давні тиверці були болгарами (мізіяцями) і знали, крім слов'янської (болгарської), також і грецьку мову (більшість з них), оскільки знаходилися поблизу візантійських земель (на Нижній Наддністрянщині навіть проживали разом з греками). Через це тиверці дуже рано прийняли християнство і цілком могли (і повинні були) перекласти з грецької мови на свою рідну болгарську книги християнського Канону, зокрема Євангеліє і Псалтир, без яких неможливим було слов'янське богослужіння. Писемність тиверці могли отримати від дунайських русів (з дунайського королівства Ругіланд), тобто русів — вихідців з острова Рюген, і це письмо було глаголичним².

¹ Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 1 // Мовознавство.— 2014.— № 2.— С. 3–14.

² Склярєнко В. Г. До питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа. 2 // Мовознавство.— 2016.— № 4.— С. 3–21.

І. Як уже зазначалося, великою несподіванкою для нас стало те, що тиверці виявилися болгарським племенем. Болгарським, очевидно, було і близьке тиверцям плем'я уличів. У попередній статті наведено цілий ряд доказів цього, але кількість їх, безперечно, зростатиме, що свідчить про надійність цього положення. Оскільки це положення надзвичайно важливе для нашої концепції, наведемо ще ряд доказів того, що плем'я тиверців було болгарським племенем (у минулому територія тиверців становила задубайську Нижню Мізію). Дослідник Дунайської Русі К. Анисимов зазначає: «Слов'янське населення Дакії було споріднене зі слов'янами Болгарії, що відбито і в археологічному матеріалі...»³. І. Попович припускає, що на землях Дакії болгарська і македонська мови були в контакт з мовами руської групи⁴, тобто з говорами протоукраїнських племен. Про тісні територіальні зв'язки предків східних слов'ян з предками болгар у районі між Прутом і Дністром пише С. Б. Бернштейн⁵. Талановитий дослідник О. Царук теж вважає тиверців болгарами: «Літописні тиверці на південному сході України, очевидно, були залишками південного словенського анклав. Після підкорення протоболгарських слов'ян тюрками-болгарами вони, очевидно, уникли поневолення й залишилися осторонь протоболгарських амальгамаційних процесів»⁶.

Костянтин Костенчський говорить про існування до цих пір книг першого видання («книги пръвааго изданіа»)⁷, які написані добірними, гарними словами багатьох мов — руської, болгарської, сербської, хорватської, боснійської, словенської, чеської («съписованы избран'ые рѣчи ꙗзы(к) си(х)», «добрыѣ же рѣчи ѿ(т) коегож(д)е ꙗзыка възеше»)⁸. В. Ягич думає, що йдеться тут про азбуковники з тлумаченням слів⁹, ми ж вважаємо, що маються на увазі книги, видані до Костянтина і Мефодія дунайськими русами, власне тиверцями («руськими письменами» написані).

ІІ. Літописні відомості про тиверців і взагалі про слов'ян Нижньої і Середньої Наддністрянщини закінчуються серединою Х століття. Це пояснюється різким зменшенням протягом Х–ХІІ століть слов'янських поселень на Нижній і Середній Наддністрянщині у зв'язку з навалом угрів та печенігів¹⁰ (на початку Х ст. печеніги доходять до Дунаю). «Зникнення уличів і тиверців як самостійних племен, — пише Ю. В. Готьє, — ставлять звичайно у зв'язок з нашествям угрів та печенігів, і немає підстави сумніватися в такому зв'язку»¹¹. «Проходження мадярів, а потім печенігів через південні руські окраїни, — пише О. О. Шахматов, — були першими пересторогами східнослов'янським племенам»¹².

³ Анисимов К. В поисках Олеговой Руси. — М., 2013. — С. 110.

⁴ Попович И. Историја српскохрватског језика. — Нови Сад, 1955. — С. 16.

⁵ Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. — М., 1961. — С. 80.

⁶ Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: Етнологічні та граматичні параметри. — Д., 1998. — С. 80.

⁷ Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. — СПб., 1885–1895. — Т. 1. — С. 397.

⁸ Там же.

⁹ Там же. — С. 491.

¹⁰ Федоров Г. Б. Население юго-запада СССР в I — начале II тысячелетия нашей эры // Сов. этнография. — М., 1961. — № 5. — С. 106; Пивторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. — К., 1988. — С. 64.

¹¹ Готьє Ю. В. Железный век в Восточной Европе. — М.; Ленинград, 1930. — С. 224–225.

¹² Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. — 4-е изд. — М., 1941. — С. 238.

Частина слов'ян Нижньої і Середньої Наддністрянщини відступила на Верхню Наддністрянщину під захист Галицького князівства, змішавшись із місцевим населенням — нащадками хорватів¹³. Л. Нідерле вважає, що тиверці й уличі під тиском печенігів, половців і торків протягом XI–XII ст. залишили Наддністрянщину й Надбужжя і відступили звідти частково на північ, а здебільшого на захід, у Карпатські гори¹⁴. Саме згадане переміщення тиверців і уличів, які були болгарами, зумовило появу закарпатсько-російських (насправді закарпатсько-болгарських) чи покутсько-російських (насправді покутсько-болгарських) відповідностей, на які вказують дослідники. «Коли ми переглянемо продукти щиро народної творчості галичан та буковинців (переважно ж пісні), — пише А. Ю. Кримський, — то пересвідчимось, що там дуже багато є слів, схожих з російськими, — це попросту слова стародавні, а ніякі москалізми»¹⁵. Саме згадане переміщення тиверців і уличів зумовило появу численних закарпато-українсько-південнослов'янських ізоглос (поширення їх не виходить за межі Закарпаття), на які вказує Й. О. Дзендзелівський¹⁶, а це означає, що виникнення згаданих ізоглос ми схильні пояснити дещо інакше, ніж пояснює Й. О. Дзендзелівський. Й. О. Дзендзелівський пояснює так: «Порівняно невелика група (групи) розмовляючого на східнослов'янських говорах населення, відокремившись від східнослов'янського світу, перейшла Карпатський хребет і розселилася на його південному передгір'ї. Гірські райони по обох схилах Карпат у той час (і ще довго після того) залишалися незаселеними, що й було природною перешкодою для щільних контактів з основним східнослов'янським масивом, який залишився на північ від Карпатського хребта. Займаючи південні передгір'я Карпат, ця східнослов'янська група ввійшла в тісні безпосередні контакти з південними слов'янами. Про ці контакти свідчать численні закарпато-українсько-південнослов'янські ізоглоси, поширення яких не виходить за межі Закарпаття. Зрозуміло, що склалися такі давні ізоглоси могли до появи в кінці IX ст. іномовного угорського клина між цими слов'янськими групами»¹⁷. Для пояснення численних закарпато-українсько-південнослов'янських ізоглос немає потреби припускати контакти східнослов'янської групи, що перейшла Карпатський хребет, з південними слов'янами. На наш погляд, Карпатський хребет перейшла не тільки група східнослов'янського (українського) населення, а й група болгарського населення (з тієї частини племені тиверців або уличів, яка переселилася з Наддністрянщини або Надбужжя в Карпатські гори). Зрозуміло, що контакти між обома групами населення (українською і болгарською) були тісними, безпосередніми і постійними. Указану особливість говорів закарпатського регіону вчені помітили вже давно. Зокрема, відомий мовознавець та історик М. Лучкай у своїй граматиці української мови (1830 р.), у якій подано опис живої розмовної мови Закарпаття, зазначає, що мова закарпатців «дуже часто збігається із старослов'янською»¹⁸.

¹³ Седов В. В. Восточные славяне в VI–VIII вв.— М., 1982.— С. 130; Федоров Г. Б. Зазнач. праця.— С. 106; Півторак Г. П. Зазнач. праця.— С. 64.

¹⁴ Нідерле Л. Славянские древности.— 2-е изд.— М., 2001.— С. 172.

¹⁵ Кримський А. Ю. Твори : В 5 т.— К., 1973.— Т. 3. Мовознавство. Фольклористика.— С. 13.

¹⁶ Дзендзелівський Й. О. Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі.— К., 1969.— С. 24.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Лучкай М. Граматика слов'яноруска.— К., 1989.— С. 49.

Існують факти, які свідчать, що тиверці й уличі переселялися і на Київщину. Справа в тому, що на території полян аж до X ст. панував обряд кремації. Не пізніше середини X ст. у Києві і на прилеглих територіях з'явилися могильники з трупопокладенням. Цей факт, безперечно, свідчить, що в Києві і на прилеглих територіях з'явилася населення, яке сповідує християнство. Поховання з трупопокладенням у Києві деякі дослідники в кінці XIX ст. пояснювали поширенням християнства, але таке пояснення більшість дослідників не прийняла, оскільки християнство в Києві ще не було запроваджене¹⁹. У кінці XX ст. С. С. Ширинський повернувся до старої ідеї. Він спостеріг, що поховання з трупопокладенням у Києві і на прилеглих територіях за характером і за деталями похоронної обрядовості мають пряму аналогію в могильниках Великої Моравії, які датуються кінцем IX — початком X ст., а це означає, на його думку, що християнство в Києві і на прилеглих територіях на той час було моравського зразка²⁰. На думку А. Г. Кузьміна, спостереження С. С. Ширинського дозволяють говорити про інше — про «переселення значної кількості населення Моравії і, очевидно, суміжних з нею земель, що дотримувалися схожого трактування християнського віровчення, у Наддніпрянщину»²¹. На наш погляд, переселення значної кількості населення в Наддніпрянщину, що спричинило появу могильників з трупопокладенням, справді мало місце, але воно відбувалося не з Моравії, а з Нижньої і Середньої Наддністрянщини, де проживали племена тиверців й уличів і де християни дотримувалися схожого з християнами Моравії трактування християнського віровчення, тому що Кирило та Мефодій у Моравії користувалися тими самими церковними книгами, які служили християнам Нижньої та Середньої Наддністрянщини. Нашу точку зору в цьому питанні підтверджують сучасні дослідження археологів, які «виявили сліди масових поселень з Подунав'я на Київщину саме в епоху створення Київської держави!»²².

Л. Нідерле не сумнівається, що саме тиверці й уличі були тим «руським елементом», який «поклав початок» заселення Трансильванії (сучасна Румунія) і північної Угорщини, залишивши численні сліди в місцевій топоніміці румунських і угорських земель²³. Слов'яни залишили ще й численні археологічні сліди, а також значний шар слов'янських запозичень у румунській та угорській мовах²⁴.

Сучасна румунська дослідниця М. Комша вважає, що в Трансильванію слов'яни проникли не раніше середини VII ст.²⁵ Румунський археолог К. Дайковіку зазначає, що в Трансильванії слов'яни з'явилися ще до приходу авар²⁶. На думку польського вченого В. Маньчака, слов'яни прийшли в Румунію не раніше VIII–IX ст., і це були болгарські слов'яни²⁷. Як зазначає К. Анисимов, «лише чудом до нас дійшли невиразні спогади про існування колись на місці Румунії Ру-

¹⁹ Див.: Кузьмин А. Г. Руги и русы на Дунае // Варяго-русский вопрос в историографии. — М., 2010. — С. 550.

²⁰ Ширинский С. С. Археологические параллели к истории христианства на Руси и в Великой Моравии // Древняя Русь и славяне. — М., 1978. — С. 204–205.

²¹ Кузьмин А. Г. Зазнач. праця. — С. 550.

²² Анисимов К. Зазнач. праця. — С. 108–109.

²³ Нидерле Л. Зазнач. праця. — С. 172.

²⁴ Анисимов К. Зазнач. праця. — С. 110.

²⁵ Comşa M. Slavii pe teritoriul R. P. R. în secolele VI–IX în lumina cercetărilor arheologice // Studii şi cercetări de istorie veche. — Bucureşti, 1959. — N 1. — P. 67, 77.

²⁶ Daicoviciu C. Bemerkungen zur Frage der «slawischen» Bodenfunde aus Dazien // Anuarul Institutului de Studii Clasice. — Cluj, 1941–1943. — 4. — S. 180–185.

²⁷ Mańczak W. Pourquoi la Dacie, au contraire des autres provinces danubiennes, n'a-t-elle pas été slavisée? // Vox Romanica. — 1988. — 47. — P. 21 і наст.

ської держави, яка цілком могла бути метрополією Київської Русі»²⁸. Ця Руська держава на території Дакії свого часу (XI–XII ст.) була широко відома в Європі під назвами Рутенія, Рутена, Рутія, Русія, про що свідчить укладений А. Г. Кузьмичим список згадок про Русь і русів у середньовічних джерелах (тут Русь, про яку йдеться, розміщується на берегах Дунаю між Візантією та Угорщиною)²⁹. Цю Руську державу в Карпато-Дунайському регіоні («найвіддаленішу Русію»), яка межує з одного боку з Угорщиною, а з другого — з Візантією, згадує відомий арабський географ Ідрісі (1099–1166) у своєму географічному описі ойкумени того часу³⁰. Про цю Руську державу повідомляє Бартоломей Англійський (близько 1190–1250) в енциклопедії «Про властивості речей» («De proprietatibus rerum»): «Рутія, або Рутена, вона ж провінція Мезії, розташована вздовж рубежів Малої Азії, межуючи з румунським кордоном на сході, з Готією (Німеччиною — В. С.) — на півночі, з Паннонією (Угорщиною — В. С.) — на заході і з Грецією — на півдні. Це величезна країна, а мова (її) схожа з мовою богемців і слов'ян»³¹.

Як було зазначено вище, у румунську мову ввійшло дуже багато слів, які мають слов'янське походження, і в переважній більшості випадків такі слова були засвоєні румунською мовою від тиверців і уличів, яких ми вважаємо болгарськими племенами, а тому такі слов'янські запозичення в румунській мові схильні трактувати як староболгарські (старослов'янські) запозичення. Сказане стосується також і слов'янських запозичень у молдавській мові.

У 896 р. угорці, подолавши Карпати, прийшли в Середнє Подунав'я, на свою нову батьківщину і застали там досить численне слов'яномовне населення. І цей історичний факт, який ґрунтується на свідченнях писемних джерел, а також на даних топонімії, не викликає сумнівів у більшості дослідників, у супереч свідченню «Хроніки нотарія короля Бели», у якій повідомляється, що руси прийшли в Паннонію в кінці IX ст. разом з угорцями³². «Угорці, освоюючи свою країну, — зазначає О. М. Трубаčov, — застали там густе слов'янське населення і слов'янську топонімію»³³. «Історичний факт, що угорці, які завоювали батьківщину, — пише Б. Леваї, — зустрілися зі значним слов'янським населенням»³⁴. «До моменту приходу давньоугорських племен у Середнє Подунав'я, — зауважує Є. А. Хелімський, — ця територія мала переважно слов'янське населення»³⁵. Проблема полягає в тому, яке слов'янське населення застали угорці в Середньо-

²⁸ Анисимов К. Знач. праця. — С. 278.

²⁹ [Кузьмин А. Г.] Сведения иностранных источников о Руси и ругах // Откуда есть пошла Русская земля. — М., 1986. — С. 679 (№ 136, № 137).

³⁰ Див.: Анисимов К. Знач. праця. — С. 109.

³¹ Матузова В. И. Английские средневековые источники IX–XIII вв. (тексты, перевод, комментарий). — М., 1979. — С. 77, 85; Прицак О. Походження Русі. — К., 1997. — Т. 1. — С. 51; Анисимов К. Знач. праця. — С. 113. Раніше ми думали, що Рутенія у Бартоломея Англійського — це Прикарпатська і Закарпатська Русь (Скляренко В. Г. Походження назви Русь. 6 // Мовознавство. — 2011. — № 3. — С. 23). Тепер вважаємо, що Рутенія, крім Прикарпатської і Закарпатської Русі, включала також Дунайську Русь (територію між Прутом і Дністром) і Трансильванію (сучасна Румунія).

³² Див.: Анисимов К. Знач. праця. — С. 126.

³³ Трубаčov О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание : IX Междунар. съезд славистов. — М., 1983. — С. 250.

³⁴ Леваи Б. Ранние славяне на севере Затисского края Венгрии // Palaeobulgarica. — София, 1986. — № 4. — С. 65.

³⁵ Хелімський Е. А. Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии // Славянское языкознание : X Междунар. съезд славистов. — М., 1988. — С. 350.

му Подунав'ї? «На думку одних мовознавців, це були в основному південні слов'яни, на думку інших, — західні», — зазначено в тритомній «Истории Венгрии»³⁶. Проте на різних територіях Угорщини могли проживати різні слов'яни, зокрема припускається проживання в IX ст. словенців на заході Паннонії, словаків на півночі країни, болгар у Трансильванії і в Потиссі³⁷. У зв'язку з цим серед угорських мовознавців значного поширення набула концепція гетерогенності слов'янських запозичень в угорській мові³⁸ (за підрахунками Г. Барці, слов'янські запозичення в угорській мові становлять 12,4% словникового фонду літературної мови³⁹).

Говорячи про болгарське населення давньої Угорщини (у Трансильванії, у Потиссі, між Дунаєм і Тисою, у Карпатському басейні тощо) і про вплив болгарської мови на угорську, угорські дослідники вважають, що болгарське населення прийшло в Середнє Подунав'я з Дунайської Болгарії (з Балкан)⁴⁰. На наш погляд, це не так. Ми вважаємо, що на територію майбутньої Угорщини, як і на територію майбутньої Румунії, болгари прийшли з Дунайської Русі (з Дакії чи через Дакію), тобто прийшли тиверці й уличі, як думав Л. Нідерле (див. вище, с. 6). Не виключено, що частина болгарорусів прийшла в Середнє Подунав'я (в Паннонію) разом з угорцями, як повідомляє «Хроніка нотарія короля Бели» (див. вище, с. 7). У такому разі ці руси могли прийти тільки «із сусідньої Дакії, Дунайської Русі, яка лежала на шляху угорців до нової батьківщини»⁴¹.

Закономірно виникає питання, як могли ці два племена — тиверців і уличів — розселитися в так багато місць: на Верхню Наддністрянщину, у Карпатські гори, на Закарпаття, на Київщину, на землі майбутньої Румунії, на землі майбутньої Угорщини і, як побачимо далі, на землі майбутньої Росії? Справа в тому, що, по-перше, ці племена були дуже численними, а по-друге, переселення на інші території відбувалося не одночасно. Зокрема, у «Повісті временних літ» зазначається: «...а улучи и тиверьци съдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви. Бѣ множество ихъ; съдяху бо по Днѣстру оли до моря...»⁴² («...а уличі і тиверці сиділи по Дністру і сусідили з Дунаєм. Була їх велика кількість; сиділи вони колись по Дністру до самого моря...»)⁴³. Баварський географ (IX ст.) теж характеризує уличів як численне і сильне плем'я («Unlizi populus multus ...»)⁴⁴.

У зв'язку з навалою угрів, печенігів та половців значна частина південноруських слов'ян перебралася на нові північні землі. Переселення південноруських слов'ян на нові північні землі відбувалося водним шляхом «із греків у варяги». Спочатку вони переселялися на ближчі землі (найчастіше — в Ростово-Суздальську землю), згодом переселенці добиралися до Ладоги (міста в гирлі Волхова), а вже звідси розселялися по Помор'ю, населеному фінськими племенами. Місто Ладога вже в IX ст. «стало північним форпостом Києва, його

³⁶ История Венгрии : В 3 т. — М., 1971. — Т. 1. — С. 102.

³⁷ Moór E. Zur Geschichte südslavischer Völkerschaften im Karpatenbecken // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1962. — Т. 8. — Fasc. 3-4. — P. 267-312; Kniezsa I. Charakteristik der slawischen Ortsnamen in Ungarn // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1963. — Т. 9. — Fasc. 1-4. — P. 43-44.

³⁸ Kiss L. Ungarisch-slavische Wechselbeziehungen in der Sprache // Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio linguistica. — Budapest, 1973. — P. 7.

³⁹ Bárczi G. A magyar szókincs eredete. — Budapest, 1958. — Д. 16.

⁴⁰ Melich J. A honfoglaláskori Magyarország. — Budapest, 1925-1929. — P. 272-273.

⁴¹ Анисимов К. Знач. праця. — С. 126.

⁴² Повесть временных лет. — М. ; Ленинград, 1950. — Ч. 1. — С. 14.

⁴³ Там же. — С. 210.

⁴⁴ Див.: Шафарик П. И. Славянские древности. — М., 1848. — Т. 2. Кн. 1. — С. 207, 216.

своєрідним дальнім «філіалом»⁴⁵. З кінця IX ст. до останньої чверті XI ст. Ладога належала безпосередньо Києву (а не Новгороду, у підпорядкування Новгороду Ладога переходить лише з 80-х років XI ст.) і мала постійний прямий зв'язок з Києвом⁴⁶.

Як зазначає В. Кожинів, «ішлося про найширше, справді народне переселення»⁴⁷. На «масовість» переселення в Ростово-Суздальську Русь указував ще В. Й. Ключевський, який наводить слова Андрія Боголюбського, що він Суздальську Русь «містами і селами великими населив і багатолюдною зробив»⁴⁸. В. Й. Ключевський дає відповідь і на питання «звідки йшло населення, яке наповнювало ці нові суздальські міста і великі села»⁴⁹. Він пише: «Треба вслухатися в назви нових суздальських міст: Переяславль, Звенигород, Стародуб, Вишгород, Галич — усе це південноруські назви <...> Це перенесення південноруської географічної номенклатури на віддалену суздальську Північ було справою переселенців, що приходили сюди з Київського Півдня»⁵⁰.

Доповнюючи В. Й. Ключевського, ми вважаємо, що треба особливо вслухатися в назви двох нових міст в північній Росії *Твері* й *Углича*, розташованих недалеко одне від одного. Ці назви дуже подібні до назв давньоруських племен *тиверців* і *угличів*, які теж були колись розташовані поряд на півдні Русі в басейні Дністра. На наше глибоке переконання, тут наявне перенесення назв двох південноруських племен на нові російські міста, і це перенесення було здійснене переселенцями, що прийшли сюди з Нижньої Наддністрянщини. Тим більше, що існуючі спроби пояснення назви міста *Тверь* є дуже непереконливими і їх слід відхилити, а існуючі пояснення назви міста *Углич* і назви племені *уличі* ідентичні.

Назву *Тверь* дослідники пов'язують: з назвою міста *Тихвин* фінського походження⁵¹; зі значенням «фортеця», пор. п. *twordza* «фортеця», лит. *tvorā* «огорожа» (при цьому не виключається фінське походження назви, пор. *Тихвин*)⁵².

Назву міста *Углич* дослідники пов'язують з *угол* (< друс. *угъль*) «кут», мотивуючи назву вигином Волги в цій місцевості⁵³. Назву племені *уличі* (*угличі*) вчені теж виводять з друс. *угъль* «кут», оскільки це плем'я жило у вигині Дніпра (на думку О. М. Трубацова, в кутоподібній території між річками)⁵⁴. Слід зазначити, що В. М. Татищев назву міста *Углич* пов'язує з переселенням з півдня у цю місцевість частини племені *уличів* (*угличів*)⁵⁵. В. А. Никонов вважає цю версію бездоказовою⁵⁶. Сучасний дослідник О. В. Царук теж схильний розглядати назви російських міст *Тверь* і *Углич* як назви відшлемінного походження⁵⁷. «Обидва вони (міста. — В. С.) розташовуються неподалік одне від одного в північній

⁴⁵ Кожинів В. История Руси и русского слова. — М., 2001. — С. 114.

⁴⁶ Там же. — С. 114–115; Мачинский Д. А., Мачинская А. Д. Северная Русь. Русский Север и Старая Ладога в VIII–XI вв. // Культура Русского Севера. — Ленинград, 1988. — С. 56.

⁴⁷ Кожинів В. Знач. праця. — С. 351.

⁴⁸ Ключевский В. О. Сочинения. — М., 1956. — Т. 1. — С. 289.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же. — С. 289–290.

⁵¹ Соболевский А. И. Лекции по истории русского языка. — 4-е изд. — М., 1907. — С. 128; Корш Ф. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Императ. акад. наук. — СПб., 1903. — Т. 8. Кн. 4. — С. 13.

⁵² Никонов В. А. Краткий топонимический словарь. — М., 1966. — С. 169.

⁵³ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : В 4 т. — М., 1973. — Т. 4. — С. 145; Никонов В. А. Знач. праця. — С. 433.

⁵⁴ Трубацев О. Н. О племенном названии *уличі* // Вопр. слав. языкознания. — М., 1961. — Вып. 5. — С. 188–190.

⁵⁵ Див.: Никонов В. А. Знач. праця. — С. 433.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Царук О. Знач. праця. — С. 24.

Росії, і назви міст, без сумніву, нагадують назви племен *тиверців* і *угличів*, що теж розташовувалися поруч, але вже на півдні України»⁵⁸.

В. Й. Ключевський вважає, що на цей же північний напрямок переселення вказують і билини, власне цикл билин про могутніх богатирів Володимирового часу, який склався, безперечно, на півдні Київської Русі, але там їх забули, «зате богатирські билини з дивовижною свіжістю збереглися на далекій Півночі»⁵⁹, пам'ятають про Володимирових богатирів і в центральній Росії. «Як могло статися, — запитує В. Й. Ключевський, — що народний історичний епос розцвів там, де не був посіяний, і пропав там, де виріс?»⁶⁰. І видатний історик дає відповідь на ним же поставлене питання: «Очевидно, на віддалену північ ці поетичні сказання перейшли разом з тим самим населенням, яке їх склало і заспівало»⁶¹.

У зв'язку із сказаним постає питання: в середовищі якого населення, якого племені півдня Київської Русі виникли билини?

До давнього шару билин належить билина про богатиря Дуная («Дунай сватає невесту Владимиру»). Богатир гине, і від його крові бере початок річка Дунай. У билині про богатиря Дуная і його загибель відбито давнє уявлення про походження рік з людської крові, з крові героя⁶². Суперницею Дуная, його дружиною (і жертвою) виступає Настася-королевична. Вона помирає від стріли свого чоловіка Дуная, і від її крові потекла Настася-річка: «Где пала Дуная голова, — / Протекала речка Дунай-река, / А где пала Настасина голова, — / Протекала речка Настася-река»⁶³. Ще В. Ягич, спираючись на географію і фонетику, ототожнював Настасю-річку з Дністром⁶⁴. Таке ототожнення вважає справедливим і Ю. О. Карпенко⁶⁵. Він наводить першу згадку назви річки Дністер Амміаном Марцелліном (IV ст.) у формі *Danastius*, яка дуже співзвучна з іменем Настя⁶⁶. Поєднання назв річок Дунай і Дністер однозначно і досить виразно вказує на територію, яку займали дунайські руси, власне тиверці. Ю. О. Карпенко, дослідивши билину про богатиря Дуная та Настасю-королевичну і зіставивши її з билиною про богатиря Дона та Непру-королевичну з аналогічним сюжетом, дійшов висновку, що центр державності східних слов'ян первісно (до розгрому антської держави в VII ст. аварами) знаходився на Дунаї і Дністрі, а у VIII ст. він «перемістився з Дністра (і Дуная!) на Дніпро, у Київ, до полян, і тоді ж, треба думати, охопив і сіверян, що сиділи в той час до Дону до самого його гирла»⁶⁷. Ми загалом поділяємо цю думку Ю. О. Карпенка, яка ґрунтується на глибокому вивченні руських билин, але вважаємо, що слід говорити не стільки про центр державності східних слов'ян, скільки про духовний, культурний центр прадавньої (ще не Київської) Русі, оскільки тиверці, на наш погляд, з давніх часів мали писемність, і їхня староболгарська мова стала офіційною мовою Київської Русі (зокрема на цю мову були перекладені з грецької договори Олега та Ігоря з греками, що сталося задовго до прийняття Руссю християнства в 988 р.).

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ Ключевский В. О. Знач. праж. — С. 290.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же. — С. 290–291.

⁶² Былины: В 2 т. / Подгот. текста, вступ. ст. и коммент. В. Я. Проппа и Б. Н. Путилова. — М., 1958. — Т. 1. — С. 285.

⁶³ Там же. — С. 304; Онежские былины, записанные А. Ф. Гильфердингом летом 1871 года. — 3-е изд. — М.; Ленинград, 1938. — Т. 2. — С. 169.

⁶⁴ Див.: Карпенко Ю. О. Тихий Дунай // Восточноукраинский лингвистический сборник. — Донецк, 1999. — Вып. 5. — С. 6.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же. — С. 8.

Як зазначає К. Анисимов, «і європейський епос, і російські билини розміщують Русь на берегах Дунаю»⁶⁸ (йдеться, зрозуміло, про прадавню Русь). «Дунайська» тема простежується і в історичних піснях (наприклад, «По морю-морю синему», із приспівом «Дунай»⁶⁹), і у весільних (наприклад, заспів «Из-за моря, моря синего»⁷⁰). Дуже промовистим у цьому відношенні є приспів в українській колядці, яку записав І. Я. Франко (цей приспів повторюється після кожного рядка, і він зовсім не пов'язаний із змістом колядки): «Дунаю! Дунаю-море, Настуню-зоре, Дунаю!»⁷¹.

Існує думка, що тиверці й уличі в культурному відношенні стояли вище від інших слов'янських руських племен. «Не можна сумніватися, — пише П. Голубовський, — що уличі й тиверці під час зародження держави в полян стояли щодо культури вище від інших слов'янських руських племен»⁷². Високому культурному розвитку тиверців і уличів сприяло географічне положення цих племен, зокрема близькість до висококультурної Візантії, а також рання їхня участь у чорноморській торгівлі.

Цілком логічно, що саме у висококультурних тиверців, болгар за походженням, які до того ж володіли писемністю, виникли руські билини. О. О. Шахматов між іншим писав, що «штучна мова наших билин, яка рясніє болгаризмами, тісно пов'язує київський епос з болгарським, який не дійшов до нас»⁷³. Ще раніше В. Ф. Міллер припускав, що до нас міг перейти болгарський народний епос, який склався під впливом візантійського⁷⁴. В іншій праці О. О. Шахматов зазначає: «Історичні пісні, які дійшли до нас у дуже зміненому вигляді — у формі билин, зберегли до цих пір різкі церковнослов'янізми. Можна, звичайно, думати, що ці звукові і лексичні їхні особливості вторглися в билини пізніше (частково під впливом духовних віршів, які мали спільних з билинами виконавців), але можливим видається й інше пояснення: ці церковнослов'янізми — залишок того первісного складу пісень, що виник у середовищі співців і скоморохів, які прийшли до нас з Болгарії»⁷⁵.

ІІІ. Переважна більшість дослідників історії російської мови вказують на близькість російської мови, насамперед російської літературної мови до старослов'янської (церковнослов'янської) і за лексичним складом, і за фонетикою, і за морфологією, і за синтаксисом. Нижче наводимо висловлювання з цього питання найавторитетніших учених:

«Слов'яноросійська (тобто російська. — В. С.) мова переважно складається із слов'янської (тобто церковнослов'янської. — В. С.), або, краще сказати, основу свою з неї має, хоча, зрештою, велику кількість містить слів власне російських, з яких деякі за своєю особливістю зі слов'янської (тобто церковнослов'янської. — В. С.) мови почерпнуті: інше закінчення, інше утворення, а інші і новий смисл отримали»⁷⁶;

⁶⁸ Анисимов К. Знач. праця. — С. 237.

⁶⁹ Бернштам Т. А. Русская народная культура Поморья в XIX — начале XX в. Этнографические очерки. — Ленинград, 1983. — С. 206–207.

⁷⁰ Там же. — С. 212.

⁷¹ Див.: Карпенко Ю. О. Знач. праця. — С. 6.

⁷² Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар : История южнорус. степей IX—XIII вв. — К., 1884. — С. 31.

⁷³ Шахматов А. А. Знач. праця. — С. 236.

⁷⁴ Див.: там же. — С. 235.

⁷⁵ Шахматов А. А. Введение в курс истории русского языка. — Пг., 1916. — Ч. 1. — С. 82.

⁷⁶ Словарь Академии Российской. — СПб., 1789. — Ч. 1. — С. VI.

«За загальнопоширеним поглядом XVIII і початку XIX ст., мови “слов’янська” (тобто церковнослов’янська. — В. С.) і російська вважаються майже однаковими. Тому російська мова часто називається “слов’яноросійською”» (С. Булич)⁷⁷;

«Церковнослов’янська мова не тільки дала утір писемній мові російській <...>, але більше від усіх інших мов брала участь у подальшому творенні нашої народної мови» (М. О. Максимович)⁷⁸;

«Зовсім легким було утвердження старослов’янського наріччя в російській писемності, тому що російська мова до старослов’янського наріччя була набагато ближче від усіх інших наріч слов’янських і за складом, і за будовою» (І. І. Срезневський)⁷⁹;

(Церковнослов’янська мова середньоросійського ізводу. — В. С.) «з плином часу зробилася загальноросійською літературною мовою і після багатьох поправок і доповнень перетворилася в нині існуючу літературну мову» (О. І. Соболевський)⁸⁰;

«Російська мова літературна до цих пір із всіх слов’янських наріч за кількістю однакових слів найближча церковнослов’янській: багатовікове панування останньої ніде не прищепилося так сильно, ніде не пустило такі глибокі корені в мову народу і літератури, як у Росії: тут церковнослов’янська мова запала глибоко в душу народу, залишила незгладимі сліди в літературі» (І. В. Ягич)⁸¹;

«Російська літературна мова зобов’язана своїм походженням церковнослов’янській мові» (І. О. Бодуен де Куртене)⁸²;

«Оскільки мовою богослужбових книг була мова церковнослов’янська, яка зайшла до нас від болгар, то природно, що вона і лягла в основу російської літературної мови» (Є. Ф. Карський)⁸³;

«За своїм походженням російська літературна мова — це перенесена на російський ґрунт церковнослов’янська (за походженням своїм давньоболгарська) мова, яка протягом віків зближувалася з народною мовою і поступово втратила й утрачувала своє іноземне обличчя» (О. О. Шахматов)⁸⁴;

«Головним знаряддям його (просвітництва. — В. С.) поширення була перенесена на російський ґрунт давньоболгарська мова. Багатство цього ґрунту, його життєва сила яскраво проявилися в тому, що вже Київська Русь перетворила давньоболгарську мову в свою національну <...> Маємо всі підстави стверджувати, що вже в XI ст. відбулося це перетворення давньоболгарської мови <...> в російську літературну мову» (О. О. Шахматов)⁸⁵;

«Тепер уже не підлягає сумніву, після досліджень акад. Соболевського, проф. Булича і О. В. Михайлова, а особливо після видання праці акад. Шахматова “Очерк современного русского литературного языка” (Ленінград, 1925) і наступ-

⁷⁷ Булич С. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке. — СПб., 1893. — Ч. 1. — С. 79.

⁷⁸ Максимович М. А. История древней русской словесности // Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1880. — Т. 3. — С. 447.

⁷⁹ Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. — М., 1959. — С. 66.

⁸⁰ Соболевский А. И. История русского литературного языка. — Ленинград, 1980. — С. 22.

⁸¹ Ягич И. В. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. — СПб., 1885–1895. — Т. 1. — С. 377.

⁸² Бодуэн де Куртене И. А. Язык и языки // Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию. — М., 1963. — Т. 2. — С. 91.

⁸³ Карский Е. Значение М. В. Ломоносова в развитии русского литературного языка // Рус. филол. вестн. — Варшава, 1912. — Т. 67. № 1–2. — С. 67.

⁸⁴ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка. — С. 60.

⁸⁵ Там же. — С. 236.

них після неї праць С. П. Обнорського і В. В. Виноградова, що ця мова в основі своїй є мовою староболгарською, яка лише поступово приймала східнослов'янські елементи в устах і під рукою руських книжників, що допускали справдана, залежно від змісту своїх творів, то більше, то менше порушення не тільки в передачі звукових особливостей давньоболгарської мови, але і в формах відмінювання, дієвідмінювання, у словотворенні, словнику і синтаксисі на користь виявлення особливостей своєї живої, місцевої східнослов'янської мови»⁸⁶;

«Сучасна російська літературна мова продовжує ніколи не переривану традицію літературної мови Київської, удільної і Московської Русі, тобто мови церковнослов'янської» (Б. О. Унбегаун)⁸⁷.

Польський мовознавець З. Штібер навіть називає сучасну російську літературну мову «змішаною російсько-болгарською»⁸⁸.

Згідно з концепцією О. О. Шахматова, вплив старослов'янської мови поширювався не тільки на російську літературну мову, а й на російську розмовну, народну мову⁸⁹. На такий вплив указують також Л. А. Булаховський, Ф. П. Філін, Л. П. Якубинський та інші дослідники⁹⁰. Л. А. Булаховський з цього приводу зазначає: «Не слід, однак, думати, що народна мова залишалася сама весь час вільною від впливу церковнослов'янізованої мови суспільної верхівки. Немає ніякого сумніву, що в народну масу просочувалися слова і форми, які первісно не були російськими <...> Їхня поширеність говорить і про давність подібного впливу, і про його силу»⁹¹. Л. П. Якубинський навів досить великий список церковнослов'янських слів з неповноголоссям, наявних у сучасних російських діалектах⁹². Цей список дозволив ученому встановити, що в сучасних російських діалектах церковнослов'янські слова представлені у великій кількості, що низка таких слів має значне поширення в різних говорах, що деякі з таких слів функціонують у говорах зі значеннями, які не засвідчені в літературній мові XVIII–XIX ст. і в давніх літературних пам'ятках, що цілий ряд церковнослов'янських слів проник у діалекти (з розмовної мови книжних людей) ще в давньоруську епоху (до XV ст.)⁹³.

О. Г. Порохова дослідила вживання церковнослов'янської лексики в російських народних говорах на значно ширшому матеріалі, ніж це зробив Л. П. Якубинський (але теж на основі лексики з неповноголоссям), і теж відзначає велике поширення в російських діалектах слів з неповноголоссям⁹⁴. За спостереженнями дослідниці, у російських народних говорах уживаються слова майже з усіма

⁸⁶ Ляпунов Б. Семасиологические и этимологические заметки в области славянских языков: приставка *из-* // *Slavia*.— Praha, 1929.— Roč. 7. Seš. 4.— S. 755.

⁸⁷ Унбегаун Б. О. Историческая грамматика русского языка и ее задачи // *Язык и человек* : Сб. статей памяти проф. П. С. Кузнецова (1899–1968).— М., 1970.— С. 263.

⁸⁸ Stieber Z. *Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich*. *Fonologia*.— Warszawa, 1969.— S. 15.

⁸⁹ Шахматов А. А. *Очерк современного русского литературного языка*.— С. 237.

⁹⁰ Булаховский Л. А. *Курс русского литературного языка*.— 4-е, исправл. и дополн. изд.— К., 1953.— Т. 2.— С. 42–43; Філін Ф. П. *Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи*.— Ленинград, 1949.— С. 173; Якубинский Л. П. *История древнерусского языка*.— М., 1953.— С. 111–118.

⁹¹ Булаховский Л. А. *Знач. праця*.— С. 42–43.

⁹² Якубинский Л. П. *Знач. праця*.— С. 113–118.

⁹³ Там же.— С. 112.

⁹⁴ Порохова О. Г. *О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах*. 1. Варьирование // *Диалектная лексика* 1969.— Ленинград, 1971.— С. 28; Порохова О. Г. *О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах*. 2. Слова с корнями *град-* и *город-* // *Вопросы изучения лексики русских народных говоров*. *Диалектная лексика* 1971.— Ленинград, 1972.— С. 14, 29.

кореннями в неповноголосній огласовці, які функціонують у сучасній літературній мові⁹⁵. Більше того, у російських говорах наявні повноголосні лексеми, які відсутні в сучасній літературній мові⁹⁶. До того ж виявилось, що неповноголосні морфеми, які є тотожними за значенням відповідним повноголосним морфемам, можуть мати в діалектах більшу словотвірну активність, ніж у літературній мові⁹⁷.

Вимальовується загалом дуже дивна картина: церковнослов'янські елементи не просочувалися поступово в російські народні говори, як можна було чекати, а влилися одночасно дуже сильним потоком, причому в усі російські говори, до того ж дуже давно. У зв'язку з цим деякі дослідники навіть висловлюють сумнів у тому, що неповноголосна огласовка слів є чужою для російської мови, пов'язаною з впливом старослов'янської мови. Зокрема, М. А. Соколова висловила припущення, що неповноголосні форми могли виникати в східнослов'янських мовах у найдавніший період їхнього існування⁹⁸. Звичайно, так бути не могло. Проте й існуюча відповідь на питання, яким чином у російських народних говорах з'явилося так багато церковнослов'янізмів (через розмовну мову освічених, книжних людей — О. О. Шахматов, Л. П. Якубинський, Ф. П. Філін, О. Г. Порохова⁹⁹ та ін.), не може бути визнана переконливою, оскільки вона не пояснює сили цього процесу (процесу проникнення церковнослов'янізмів у російські діалекти), його глибини і давності. Дослідники не дають відповіді на питання, коли, у які періоди історії російської мови з'явилися в російських народних говорах церковнослов'янізми. Цієї проблеми лише торкаються О. О. Шахматов (від XI ст. виводить запозичення церковнослов'янських слів *власть, сдрав, страна, благо, срам, вред, время* тощо)¹⁰⁰ і Л. П. Якубинський (до давньоруської епохи, тобто не пізніше XV ст. відносить запозичення кількох церковнослов'янських слів)¹⁰¹.

Ми вважаємо, що церковнослов'янізми в російських народних говорах, які представлені у великій кількості і в усіх російських говорах і мають дуже давнє походження, не можна пояснити впливом церковнослов'янської мови. Проте все стає на свої місця, якщо припустити, що старослов'янська лексика з давніх-давен існувала в російській мові, тобто що в основі російської мови лежить старослов'янська мова, а східнослов'янська лексика, східнослов'янські елементи з'явилися в російській мові пізніше під впливом мови східних слов'ян, з якими далекі предки російського народу (а ними, на наш погляд, були болгарські племена тиверців і уличів) проживали в тісному контакті.

⁹⁵ Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 1. Варьирование.— С. 28–29.

⁹⁶ Там же.— С. 37; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 17.

⁹⁷ Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 1. Варьирование.— С. 47; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 30–31.

⁹⁸ Соколова М. А. Церковнославянизмы и русский литературный язык // *Dissertationes Slavicae. Slavistische Mitteilungen. Materialien und Mitteilungen zur Slavistik.*— Szeged., 1966.— Вып. 4.— С. 5–6.

⁹⁹ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— С. 237; Якубинский Л. П. Знач. прая.— С. 112; Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Ленинград, 1962.— С. 241; Порохова О. Г. О лексике с неполногласием и полногласием в русских народных говорах. 2. Слова с корнями *град-* и *город-*.— С. 14.

¹⁰⁰ Шахматов А. А. Очерк современного русского литературного языка.— С. 237.

¹⁰¹ Якубинский Л. П. Знач. прая.— С. 112.

IV. Ми навели висловлювання про походження російської літературної мови лише частини з тих дослідників, які вважають, що в давній Русі після прийняття християнства в кінці X ст. літературною стала церковнослов'янська мова, яка протягом багатьох століть убирала в себе східнослов'янські елементи, що й привело у XVIII ст. до появи російської літературної мови. Ряд дослідників російської літературної мови (С. П. Обнорський, П. Я. Черних, О. І. Єфімов та ін.) думає інакше: в давній Русі ще до прийняття християнства існувала давньоруська літературна мова, яка мала східнослов'янську основу і яка протягом багатьох століть зазнавала впливу церковнослов'янської мови, що й привело у XVIII ст. до появи російської літературної мови.

В. В. Виноградов намагався примирити існуючі дві точки зору на походження російської літературної мови. Він припускає, що в Київській Русі існувала одна літературна мова, але в двох варіантах (типах): один (книжно-слов'янський) використовувався в церковному вжитку і в церковній літературі, а другий (народно-літературний) — у світській літературі¹⁰².

Підсумовуючи багаторічні дослідження питання про походження російської літературної мови, американський професор Дін Ворт зазначає: «Питання про походження російської літературної мови займає особливе місце в російській філологічній науці: важко знайти іншу тему, яка була б предметом такого емоційного обговорення при таких скромних результатах»¹⁰³.

Заперечуючи Б. О. Унбегауну, В. В. Виноградов писав: «Пропонована Б. О. Унбегауном концепція історії російської літературної мови не відповідає реальним історичним процесам розвитку російської літературної мови. По-перше, незрозуміло, чому старослов'янська мова, яка була в IX–XI ст. міжнародною літературною мовою всього слов'янства, лише в Росії залишилася на весь час існування та розвитку російської держави і перетворилася в національну літературну мову російського народу. По-друге, ще більш дивним є заперечення участі народної російської мови з її діалектними розгалуженнями у формуванні мови російської нації (усупереч свідченням історії російської культури і найвизначніших російських письменників та творців російської художньої мови: Ломоносова, Державіна, Карамзіна, Пушкіна, Л. Толстого, Тургенєва, Достоевського та багатьох ін.). По-третє, виникнення давньоруської літературної мови в X–XI ст. не можна уявляти як процес заповнення пустого місця чужою церковнослов'янською мовою»¹⁰⁴.

На поставлені В. В. Виноградовим питання ми можемо відповісти таким чином. По-перше, старослов'янська мова лише в Росії збереглася і перетворилася в національну літературну мову російського народу тому, що для російського народу вона не була чужою, іноземною; на наш погляд, вона виникла в середовищі болгарського племені тиверців, яких (разом з племенем уличів) ми вважаємо далекими предками російського народу. По-друге, староболгарська мова тиверців, які перебували в оточенні східних слов'ян і мали з ними тісні стосунки, з плином часу зазнавала впливу мови східних слов'ян і поступово набувала східнослов'янських рис (через це російську мову відносять до східнослов'янських), і ця

¹⁰² Виноградов В. В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка // Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 134–135.

¹⁰³ Ворт Д. Очерки по русской филологии. — М., 2006. — С. 137.

¹⁰⁴ Виноградов В. В. О новых исследованиях по истории русского литературного языка // Виноградов В. В. Избранные труды : История русского литературного языка. — М., 1978. — С. 244.

видозмінена (з багатьма східнослов'янськими рисами) розмовна болгарська мова, безперечно, впливала на канонічну старослов'янську мову (староболгарську мову тиверців), яка лягла в основу російської літературної мови. По-третє, старослов'янська мова (староболгарська мова тиверців) в X–XI ст. стала офіційною мовою держави Київська Русь, зазнаючи при цьому досить сильного впливу мови східних слов'ян (набувши цілого ряду східнослов'янських рис), що дозволяє розглядати її як давньоруську літературну мову.

Слід зазначити, що деякі дослідники теж вважали, що старослов'янська (церковнослов'янська) мова не була чужою для російського народу. На думку російського історика М. П. Погодіна, «великоруське наріччя є або саме церковне наріччя, або найближче до нього, тобто рідний, органічний розвиток»¹⁰⁵. Той факт, що церковнослов'янська мова так легко сприйнялася в Росії, О. В. Царук пояснює генетичною пов'язаністю церковнослов'янської мови і російської¹⁰⁶.

З'ясування питання про «руські письмена» в Житті Костянтина Філософа привело нас до з'ясування питання про походження російського етносу і російської мови. Викладена концепція походження російського етносу і російської мови дуже відрізняється від існуючих концепцій як російських, так і українських учених. Вона продиктована намаганням установити історичну істину в цьому питанні, яка однаково необхідна і російському народові, і українському.

V. H. SKLIARENKO

ON THE «RUS'IAN LETTERS» MENTIONED IN THE BIOGRAPHY OF CONSTANTINE THE PHILOSOPHER. 3

The author maintains that the majority of Tyvertsi and Ulichs, considered by him Bulgarian tribes, during the 10th-12th c. were driven out by Hungarians, Pechenegs and Cumans from the Lower and Middle Dniester regions, moving to the Upper Dniester region under the protection of the Halych Principality, the Carpathian Mountains, Transcarpathia, the Kyiv region, and the territories of the future Romania (Transylvania), Hungary (Transylvania as well as the Tisza region) and Russia. The relocation of Tyvertsi and Ulichs to so many places was possible because it took place during a considerable period of time and because they were very numerous. A large quantity of Old Slavonic lexemes in the Transcarpathian subdialects of Ukrainian as well as numerous Old Slavonic borrowings in Romanian, Moldavian and Hungarian were due to the influence of Old Bulgarian spoken by the Tyvertsi and Ulichs. It is the Old Bulgarian of Tyvertsi and Ulichs that underlies Russian (both literary and vernacular), whereas East Slavonic words as well as other East Slavonic features came to Russian from the language of the East Slavs, which lived in close contact with the remote ancestors of the Russian people — the Bulgarian tribes of Tivertsi and Ulichs.

Key words: Tivertsi, Ulichs, Bulgarians, Rus'ian byliny, Old Slavonic lexemes, Russian, Old Bulgarian.

¹⁰⁵ Погодин М. П. Записка о древнем языке русском // Изв. Императ. акад. наук по отд-нию рус. яз. и словесности. — СПб., 1856. — Т. 5. — Стб. 83.

¹⁰⁶ Царук О. Знач. праця. — С. 107.

АКТИВІЗАЦІЯ ЗМІН У МЕЖАХ ЯВИЩА МОВНОЇ ВАРІАНТНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ НОВІТНЬОГО ПЕРІОДУ (кінець XX — початок XXI ст.)

Автор статті розглядає інтенсивні зміни в межах явища варіантності в українській мові новітнього періоду — як власне варіативність мовних одиниць різних рівнів, так і варіювання найменувань за допомогою синонімів, що приводить як до розширення цього явища, так і, рідше, до його звуження. В основі цих процесів лежить складний комплекс соціолінгвістичних і прескриптивних чинників.

Ключові слова: українська літературна мова новітнього періоду, явище мовної варіантності, «вибух варіантності», пуризм.

1. Вступні зауваження. З виходом української мови як державної в широкі сфери суспільного життя в ній увиразнилися досить помітні зрушення у функціонуванні явища варіантності (як власне структурної варіативності мовних одиниць, так і варіювання тих чи інших найменувань за допомогою синонімів), що є одним із свідчень настання якісно нового, певною мірою переломного етапу в розвитку літературної мови. Вони зумовлюються складним комплексом різних факторів і приводять як до розширення цього явища в цілому (дослідники пишуть про «вибух варіантності»¹), так і (поки що значно менше) до звуження ужитку тих чи інших варіантних рядів. В основі зростання варіантності, з одного боку, лежить значне розширення соціальної бази української літературної мови (далі — УЛМ) — а) соціальних сфер її використання, тобто впровадження її в набагато ширшу, ніж досі, конкретно-практичну площину функціонування, б) кола її носіїв і просто ситуативних користувачів за рахунок верств населення, не впевнених у своєму володінні нормативною українською мовою; з другого боку, це істотні зміни в підходах мовного колективу до користування літературною мовою — як ослаблення вимогливості до дотримання мовних норм (лібералізація) у загальному контексті демократичних віянь у суспільстві, так і, навпаки, — активізація прескриптивно-пуристичних тенденцій з прагненням до вдосконалення «офіційної» літературної мови з протиставленням їй одиниць і явищ «справжньої» української мови. В основі ж обмеження цього явища в багатьох інших випадках і звуження тих чи тих конкретних виявів варіантності лежить, з одного боку, також активізація прескриптивно-пуристичних тенденцій (із витісненням з ужитку тих одиниць, що видаються не властивими українській мові), з другого боку, — впровадження УЛМ у багатьох сферах функціонування зі сторінок словників та інших

¹ Ермоленко С., Дзюбишина-Мельник Н. Нові тенденції у загальнолітературній нормі української мови // *Języki słowiańskie wobec współczesnych przemian w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*. — Opole, 1993. — С. 200.

довідників і підручників у реальну, конкретну, живу мовну практику (з витісненням тих одиниць, що їх мовці стали сприймати як зайві в комунікативному плані або й нерівнозначні щодо інших у семантичному плані).

2. Розширення явища мовної варіантності. Ці процеси виявляються переважно як множення варіативності мовних одиниць на всіх рівнях структури УЛМ (разом зі зростанням варіативності орфографічного оформлення великої кількості слів), але також, хоч і меншою мірою, як певні ознаки варіантності нормативно-правописних кодексів УЛМ як таких (функціонування в мовній практиці одночасно норм кількох альтернативних правописів української мови — УП-90/93, УП-60, УП-28, проекту УП-99² — і ще більшою мірою різноманітних еклектичних правописних засад), різних редакцій української богослужбової мови (причому не тільки в різних конфесіях, а й у межах однієї церкви) і навіть УЛМ у цілому — з поширенням у загальноукраїнському мовному просторі певних сегментів інших, «неофіційних» її різновидів (включно з варіантом західної української діаспори) і закликами до їх легітимізації (це тема для окремого обговорення). У теперішній хвилі активізації явища мовної варіантності є свої як цілком позитивні, так і негативні наслідки.

Явища структурної варіантності мовних одиниць і синонімічної варіантності найменш, як відомо, порівняно широко характеризували УЛМ XIX–XX ст. — ще задовго до описуваного періоду³. Якщо брати, зокрема, лексичний рівень, це в основному синоніми-дублети (лексичні і словотвірні), що а) прийшли в літературну мову з різнодіалектних масивів і

² Список скорочень див. у кінці статті.

³ Цю ознаку структури української мови, особливо на лексичному рівні, можуть подавати як свідчення її багатства: «Великі можливості для розвитку літератури полягають у значній кількості абсолютних синонімів... в українській мові. Один із цих синонімів, як правило, має відповідник у російській, а другий — в польській або чеській чи словацькій мовах... Багатству синонімів наша мова завдячує своєю барвистістю, адже в цьому вона принаймні вдвічі багатша за обох своїх сусідок, російську й польську мови» (Ткаченко О. Б. Мова і національна ментальність: Спроба сучасного синтезу. — К., 2006. — С. 23–24), навіть як одну з її типологічних рис при міжмовному зіставленні: «Відмітною рисою української мови є наявність у ній великої кількості слів-дублетів, тобто слів, які не мають жодних семантичних і стилістичних відмінностей. Пор. рос. ... *заметка* — укр. *замітка*, *нотатка*; ... рос. *семья* — укр. *сім'я*, *родина*; рос. *парус* — укр. *парус*, *вітрило*...» (Кочерган М. П. Основи зіставного мовознавства. — К., 2006. — С. 321), узагалі як одну з її ніби питомих особливостей: «...паралельні форми, як відомо, — одна із питомих (? — О. Т.) рис української мови, як-от ... *артист* — *артиста*, ... *туфель* — *туфля*, *клас* — *кляса*...» (С. Богдан. — Урок української, 2000, № 7, с. 21). Пор. наявність аж трьох варіантів у найменуванні одного з досить великих українських міст: *Мукачеве* (офіційно прийнята тепер назва), *Мукачево* (попередній варіант назви, який, однак, функціонує й тепер, особливо в межах Закарпатської області, навіть в офіційному вжитку, оскільки місцеве населення не сприймає наведеної вище новішої, хоча й «українізованої» назви), *Мукачів*. Ось деякі варіанти навіть у межах найчастотнішої лексики побутової сфери (один з них має східноукраїнське, а другий — західноукраїнське походження): мн. *ма́ми* (род. *мам*) — *ма́мй* (род. *ма́мйв*), *та́ти* — *та́тй*. Так само уже в хронологічних межах описуваного періоду — наявність акцентуаційних варіантів від прізвища другого Президента України: *Кучма* (найчастотніша форма, яка відповідає й наголошуванню вихідного апелятива) / *Кучма́* (переважно в російській мові, зокрема в Криму, у Росії, але також і в українському мовленні). Констатуючи наявність досить широких норм акцентуації в УЛМ XIX–XX ст., особливо численних випадків подвійного наголошування слова, дослідники відзначали, однак, поступову стабілізацію в цій сфері, зокрема: «В сучасних словниках уже немає, скажімо, випадків потрібного наголошення, які ще траплялися в Словнику Б. Д. Грінченка (*ба́йду́жє*, *джэ́рєлò*, *зна́мєнò* та ін.)» (Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 21); пор., однак, далі в тексті статті випадки новокодіфікованої варіантності *за́ті́шній*, *зру́чній*: п. 2.3. У деяких випадках закріплюється семантична диференціація дублетів: *словотворення* — *словотвір*, *словотворчий* — *словотвірний*, *слововживання* — *слововжиток* (щодо останньої пари, то словники поки що не поспішають з розмежуванням її компонентів), хоча мовці все одно сплутують їх у вживанні.

взагалі з різних регіонів країни (наприклад, *лелека, черногуз, бусел, бузько, гайстер; ждати, чекати; курити, палити*; навіть у назвах деяких християнських та етнографічних свят: *Водохреще, Водохрещі, мн., Водохреща, Водохрестя, Водохрещення* та ін.; *Масниця, Масляниця, Масляна*), б) прийшли з різних регіональних різновидів літературної мови — східно- і західноукраїнського, а також з мовної практики радянського часу 20-х — початку 30-х років (*галстук, краватка; карта, мапа; квартира, помешкання*); в) узагалі виникали як наслідок пошуків оптимального еквівалента до слів певної іншої мови, а оскільки протягом тривалого історичного періоду таким зразком у багатьох сферах функціонування української мови була мова російська, то це дуже часто пошук відповідників до російських слів (наприклад, у віддіслівних іменниках — назвах осіб за родом занять [див. СУМ-11]: до рос. *сварщик* — укр. *зварник, зварювальник, зварювач*; до рос. *заготовщик* — укр. *заготівельник, заготівник, заготовач і заготувач, заготовлювач, заготовщик*)⁴. Однак загалом слухна думка, що чим повніша синоніміка, тим багатша мова, має стосуватися все-таки насамперед тієї частини синоніміки, функціонування якої підпорядковане в мові певним семантичним та стилістичним настановам⁵. Що ж до синонімів-дублетів, то між ними може існувати конкуренція на шкалі оцінок не тільки «кращий — гірший», а й «свій — чужий» (пор., наприклад, трактування в різних колах української західної діаспори, переважно в мовних дискусіях між «галичанами» і «наддніпрянцями», як «більшовицької» то форми *хрещення*, то форми *хрищення*)⁶. Широка наявність дублетності, варіантності, що неминуче супроводжує становлення літературних мов як його побічний наслідок, «хвороба росту», є одним із свідчень недостатньої внормованості мови — це постулат теорії та історії літературних мов⁷. Літературні мови в міру свого

⁴ Показовою в цьому плані і складноці щодо «натуралізації» в українській мові є, зокрема, доля українських відповідників до рос. *правомочный*, яке, в свою чергу, є калькою п. *prawotnosny*, а останнє — калькою нім. *rechtskräftig*: *правосильний* (з кінця XIX ст.), *правоможний, правомісний, управнений, уповноважений* (20-і роки XX ст.), *правомочний* (від 30-х років до нашого часу), *правочинний* і знову *правоможний* (у 90-х роках).

⁵ Давно вже помічено, що ті поняття, які з певних причин привертають особливу увагу мовного колективу, стимулюють, притягуючи до себе, інтенсивний розвиток свого номінативного представлення в мові, у тому числі й за допомогою синонімічних рядів (як, наприклад, у мовах північних народів виробилися розгалужені ряди на позначення снігу, у мові жителів пустель — на позначення верблюда, а в старовину значно більше, ніж тепер, було позначень, зокрема, для меча), — це явище семантичної атракції, за Г. Шпербером (див.: *Sperber H. Einführung in die Bedeutungslehre.* — Bonn ; Leipzig, 1923. — S. 45–49). Однак цей «закон Шпербера», зрозуміло, аж ніяк не можна застосовувати для пояснення явищ дублетності в УЛМ. Якщо в українській мові, наприклад, як нейтральні й приблизно однаково вживані функціонують два дієслова: *курити* (тютюн) і *палити*, а в сусідніх російській і польській — тільки по одному, це, звичайно, зовсім не має означати, що українці принаймні вдвічі більше схилили до цієї шкідливої звички, ніж їхні сусіди. Так само наявність розгалуженого синонімічного ряду *велимишановний, глибокоповажаний, високодостойний* та ін. (див. п. 2.3) ще не свідчить про інтенсивне формування в українській мові особливості категорії ввічливості. Це факти лише особливостей розвитку української літературної мови, але не мовної психології українців.

⁶ Див.: *Славутин Яр*. Запропоновані зміни у «Правописному словнику» Г. Голоскевича // *Мовознавство.* — 1994. — № 1. — С. 73; *Огієнко І. (Митрополит Іларіон)*. Наша літературна мова. — Вінніпег, 1959 (1958). — С. 321–333; пор. також: *Венедикта, схм. (Шура-Глуха)*. *Хрещення чи хрищення?* // *Українська термінологія і сучасність.* — К., 1997. — С. 172–173.

⁷ «...В літературно виробленій мові не може бути безкінченного числа варіантів... Тільки літературно невироблена мова може кохатися в такому “багатстві” форм або видумувати штучні правила, як те все багатство упорядкувати...» (*Ганцов В. М.* Проблеми нашої літературної мови // *Мовознавство.* — 1990. — № 3. — С. 70); «Велика кількість, численність у мові буває результатом не тільки її багатства, але і її бідності. Вона може свідчити про “невпорядкованість” мови, про невміння розмежувати те, що пізніше виразно розрізнятиметься» (*Будагов Р. А.* Что такое развитие и совершенствование языка? — М., 1977. — С. 5). Пор. серед «болючих» явищ УЛМ другої половини XIX ст. співіснування, наприклад, дублетів зі значенням «письменник»: *писатель, писальник, письменець, письменець, письменар, писач, письменник* та ін., зі значенням «читач» — *читатель, читальник, читаць, читака* (*Чапленко В.* Історія нової української літературної мови. — Нью-Йорк, 1970. — С. 137). Пор. кваліфікацію явища варіантності на всіх мовних рівнях як найпоказовішої ознаки стилю перших видань білоруської періодики (Мова «Напай Нівь». 1906–1915. Варыянтнасць. Сінанімія / Пад рэд. В. П. Лемцоговай. — Мінск, 2005. — С. 3).

розвитку й удосконалення виявляють прагнення до поступового зменшення кількості таких дублетів⁸.

Але для мов бездержавних (у минулому або й тепер) народів, які не мають достатньої соціальної бази функціонування й розвиток яких значною мірою полягає в постійному «наздоганянні», наслідуванні певної іншої мови (мов), розв'язання цієї проблеми може значно розтягуватися в часі й бути досить болісним, стаючи джерелом розбіжностей у поглядах різних груп мовного соціуму. Усвідомлення того, що така літературна мова вже сформувалася як повноцінний і справді національний витвір культурно-мовного розвитку народу, є неоднозначним для різних категорій суспільства (маються на увазі, звичайно, не ті суспільні кола, що взагалі несхвально ставляться до факту наявності відповідної літературної мови, а ті, що позитивно сприймають це), непевним, суперечливим, і час від часу, як тільки з'являються для цього відповідні суспільно-історичні умови, воно може переглядатися, переоцінюватися. Потреба в нагромадженні варіантів як передумова не тільки становлення літературної мови або її окремих стильових і жанрових різновидів, але і їхнього дальшого розвитку знову усвідомлюється як актуальна⁹ (посилення варіантності мовних одиниць у певні переломні періоди в житті відповідних суспільств, одним з яких для слов'янських народів став період кінця ХХ — початку ХХІ ст., характеризує, звичайно, розвиток усіх сучасних слов'янських літературних мов, але, наприклад, для чеської мови «вибух» варіантності став поширюватися в цей час насамперед при освоєнні — фонетичному, графічному, морфологічному, словотвірному — потужної хвилі нових іншомовних запозичень¹⁰).

У загальних межах розширення явищ варіантності мовних одиниць і синонімічного варіювання найменувань в УЛМ новітнього періоду виділяється кілька основних ліній.

2.1. Це тенденція, що зумовлюється просто загальним ослабленням уваги суспільства до проблем культури мови, до її системної впорядкованості (у загальному контексті демократизації мовної діяльності та лібералізації в підходах

⁸ «В плані нормативному, образно кажучи, ...українські *писаки, письмаки, писателі і письменники* поступово перетворюються в *письменників*, які наприкінці ХІХ ст. звертаються вже не до *читателів, читальників* або *читців*, а до все більшого кола українських *читачів*» (Пилинський М. М. Зазнач. праця. — С. 177); так само замість варіантного ряду *словар, словарь, словниці, словник* у нашому вжитку лишилося тільки останнє слово. Пор., з іншого боку, іронізування відомого російського письменника — киянина родом, але з не надто прихильним ставленням до факту наявності української державності та української літературної мови — щодо варіантності в назвах київських закладів (на відміну від уже усталених назв російською мовою) на початку 20-х років: «Это киевские вывески. Что на них только написано, уму непостижимо. Оговариваюсь раз и навсегда: я с уважением отноплюсь ко всем языкам и наречиям, но тем не менее киевские вывески необходимо переписать. ... Нужно, наконец, условиться, как будет называться то место, где стригут и бреют граждан: “голяряня”, “перукарня”, “цирульня” или просто-напросто “парикмахерская”! Мне кажется, что из четырех слов — “молошна”, “молочна”, “молочарня” и “молошная” — самым подходящим будет пятое — “молочная”. Ежели я заблуждаюсь в этом случае, то в основном я все-таки прав — можно установить единообразие. По-украински так по-украински. Но правильно и всюду одинаково» (Михаил Булгаков. Киев-город: Достопримечательности).

⁹ Пор., наприклад, думку відомого білорусиста (станом на кінець 1980-х років), що сучасна білоруська літературна мова має й надалі необмежено поповнюватися варіантами і що суворо нормативний підхід до оцінювання мовних фактів для неї ще «не на часі» (Цыхун Г. У славянскім кантэксте // Польша. — 1987. — № 12. — С. 205–206).

¹⁰ Див., наприклад: *Martincová O. Neologie a variantnost v současném jazyku // Česká slavistika 1998 : České přednášky pro XII. mezinárodní kongres slavistů. — Praha, 1998. — S. 143–148.*

мовного колективу до користування мовою) і полягає у сплутуванні вживання різних уже наявних мовних одиниць, паралельному вживанні двох чи більше одиниць з тією самою номінативною метою та творенні — знов-таки без належних для цього суто номінативних підстав — нових одиниць. Наприклад, у написах на вокзалах різних міст та на інших об'єктах у межах одного відомства — «Укрзалізниця» (це звичайно стало виявлятися після переведення їх оформлення з російської мови на українську): до рос. *зал очікування* — крім уже усталеного в словниках *зал чекання*, це також *зал очікування*, *зал для чекання*; до *камера хранения* — крім уже давно рекомендованого словниками *камера схову*, також *камера зберігання*; на вагонах вантажних поїздів (до цього було рос. «Построен в ... г.»): «Збудований 199... р.» або «Побудований 199... р.». Звичайним не тільки в усній, а й у писемній мові є варіювання на зразок «рана, опік, отруєння середньої *тяжкості* / *важкості*»; якщо досі словники подавали тільки *півпальто* (РУС-48, РУС-68, ОСУМ-75, СУМ-11), то тепер, механічно йдучи за живомовною практикою, уже й *напівпальто* (УОС-09, СУМ-2012); крім давно вже унормованого *парасолька*, словники подають також *парасоля* (УОС-09), *парасоль*, чол. р. (СУМ-2012); у львівських газетах 1990-х — початку 2000-х років у рубриці гороскопів: *Близнюки* (ВЗ, П, «Гульвіса») — *Близнята* (Е, ЗВУ, Суб. п.). У вихідних даних одного зі словників зазначено: Англо-український словник : У 2 т. / Склад М. І. Балла (К. : Освіта, 1996), хоча, наприклад, відповідні значення англ. *to compile* і *compiler* цілком адекватно перекладено в цьому ж словнику як «укладати; упорядковувати», «укладач; упорядник» (пор. також у Передмові до словника на с. 6, з одного боку, «укладач словника», з другого ж, — «складати словник»).

СУМ-11 цілком умотивовано подавав відмінність між словами-паронімами *рятівник* і *рятувальник* як «той, хто рятує або врятував кого-, що-небудь» і «той, хто займається рятуванням кого-, чого-небудь», але в РУС-68 до рос. як *спасатель*, так і *спаситель* було подано відповідник *рятівник*, а *рятувальник* (причому теж до обох цих слів) чомусь як «застаріле» (так само це зроблено вже в нових великих російсько-українських словниках: РУСНТ-94, РУС-03), хоча для похідних прикметників уже було проведено відповідне розмежування: *спасительный* «рятівний» — *спасательный* «рятувальний, рятівний». І, безперечно, з орієнтуванням саме на такі настанови після поширення української мови у відповідних професійних сферах як відповідник до рос. *спасатель* (назви відповідної професії, а також певних посад) став уживатися варіант *рятівник*: «*Рятівник*» (написи на формі співробітників Міністерства надзвичайних ситуацій); *День рятівника* (професійне свято насамперед співробітників МНС, що відзначається 17 вересня); «Бажаю здоров'я, товариші *рятівники*!» (міністр оборони на військовому параді в День незалежності України 24.08.2014 р. у Києві на Хрещатику до курсантів Академії цивільного захисту України), хоча пор., наприклад: *рятувальні роботи*, «*Рятувальна*», «*Аварійно-рятувальна*», «*Оперативно-рятувальна*» (написи на відповідних автомобілях). Однак поступово іменник *рятувальник* (з відмежуванням його від *рятівник* — рос. *спаситель*) усе ж стає дедалі частотнішим — у ЗМІ, у словниках (УРРУС, РУС-4), а протягом останніх років напис «*Рятувальник*» уже можна побачити й на формених куртках.

Найприкрішим, звичайно, є те, що така дублетність найменувань поширилася на ті сфери функціонування УЛМ, де неприпустимі будь-які вияви можливої неоднозначності в розумінні семантики слова. Ось, наприклад, у Класифікаторі

професій такі номінативні пари й навіть трійки, як: *гартівник* (скла) — *гартувальник* (бурштину), *заготівельник* (банних віників, геологічних зразків, продуктів, сировини) — *заготівник* (бурштину, водоростей, льоду), *здавальник* (приймальник-здавальник продукції) — *здавач* (водоростей), *лицувальник* (музичних інструментів) — *личкувальник* (деталей меблів), *оброблювальник* (фотолітер, шрифтової продукції) — *оброблювач* (виноматеріалів, волокна, м'ясних туш) — *обробник* (волокна, кінофотоматеріалів, тканини), *ремонтник* (штучних споруд) — *ремонтувальник* (спортивних споруд), *рятівник* (матрос-рятівник, парашутист-рятівник, боєць-газорятівник) — *рятувальник* (рятувальник-кінолог), *складальник* (продукції, іграшок, годинників) — *складач* (малюнка, поїздів), *спеціаліст* (спеціаліст-юрисконсульт, з питань кадрової роботи) — *фахівець* (з бджільництва, з комп'ютерної графіки), *укладальник* (виробів, продуктів консервування, тексту) — *укладач* (кінопрограм, опису об'єктів, лоцій, колагенової маси, партій тютюну)¹¹. Непосвяченій людині важко, звичайно, зорієнтуватися, чи це наслідок просто звичайного недогляду упорядників класифікатора, їхньої неувважності або й мовної некомпетентності, чи, можливо, між членами цих пар слід убачати певні семантичні відмінності.

2.2. Це тенденція, що стимулюється власне номінативними потребами мовного колективу й полягає в пошуках, у тому числі й творенні, відповідного адекватного позначення для того чи того фрагмента дійсності (часто це пошуки того чи іншого перекладного еквівалента). Наприклад, до рос. *ближнее и дальнее зарубежье* (новотвір початку 90-х років): *близьке (ближнє) і далеке (дальнє) зарубіжжя (закордоння)*, *близький і далекий закордон* («так званий *близький закордон*»: Сучасність, 1995, ч. 12, с. 85); до англ. *public broadcasting*, рос. *общественное телерадиовещание* співіснують варіанти назв з прикметниками *суспільний / громадський*, причому навіть у власних назвах відповідних недержавних організацій: «Громадське радіо», «Громадське телебачення» — Національна суспільна телерадіокомпанія України; розмовні назви знака @ в позначеннях електронних адрес інтернет-пошти (безперечно, з орієнтуванням і на відповідні назви в інших мовах): спочатку найчастіше «*собачка*» («*собака*»), а згодом стали з'являтися «*песик*», «*равлик*», «*мавпочка*» та деякі ін.; англ. *attachment* (файл, прикріплений до електронного листа) — *додаток, прикріплення, вкладення*, навіть *прилога*; до англ. *to institute* майже одночасно утворилося 4 дублети: *інституціоналізувати, інституціалізувати, інституціювати, інституалізувати* (СУМ-20); у творенні окремих похідних — наприклад, форм пасивного дієприкметника від *інтерв'ювати*: *інтерв'юваний* (Голоск.; «...делікатно поправляти свого *інтерв'юваного*»: О. Пазяк. — Сл. Пр., 1997, ч. 2), *інтерв'юований* (Кр., 2001, ч. 5, с. 9), навіть *інтерв'юрований* (УУ, 2003, № 4, с. 16) і, нарешті, *інтерв'юований* (УОС-09, УРРУС, СУМ-20).

У загальних межах цього напрямку — як наслідок реального впровадження української мови, зокрема офіційно-ділового та наукового стилів, мови виробництва, армії і спорту та ін., у конкретну мовну практику — відбувається також розвиток таких процесів, як:

а) розгортання номінативного ряду в міру змін відповідного поняття або ж змін у його розумінні, наприклад: *ЗАГС (загс)*, тобто запис актів громадянсько-

¹¹ Див.: Класифікатор професій (ДК 0003: 2005). — К., 2006. — 544 с. За деякими винятками (знято, наприклад, *здавальник, оброблювальник, рятівник*), це лишилося і в нині чинній редакції класифікатора: Класифікатор професій (ДК 0003: 2010).

го стану, — *РАГС* (*pagc*), тобто реєстрація актів громадянського стану, — *РАЦС* (*pacc*), тобто реєстрація актів цивільного стану (зміни в номінації відповідної державної служби України, що сталися протягом 1990-х — початку 2000-х років);

б) розширення номінативного ряду ще однією назвою / назвами як пошук, добір уже не дублетного, а семантично точнішого або просто зручнішого в користуванні найменування (новозапропонованих або нововідновлених назв), оскільки досі закріплена «на папері» (у словниках тощо) назва для певного поняття не задовольняє реальних потреб користувачів. Ось, наприклад, назви, запроваджені або запроваджувані в реальній мовній практиці (перші три з них були запропоновані ще в 20-і роки — див.: РУАСІПТ, 378–380, 316–317; СДМ-30, 117, але до 90-х років в Україні були відсутні в публічному вжитку): *правочин* (до рос. *сделка*) — замість рекомендованих до цього *угода* та *операція* або, точніше, поряд з ними у відповідних випадках — *односторонній правочин* (наприклад, про складання заповіту) та ін.; *перепиняти* / *перепинити* (злочин, зловживання, наприклад у Конституції України 1996 р., ст. 29: «У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його *перепинити*...») — до рос. *пресекать* / *пресечь*, оскільки досі пропоновані українські відповідники *припиняти* / *припинити* не акцентують уваги на тому, що виконавцем даної дії є не сам суб'єкт правопорушення, а, навпаки, інші особи щодо нього; *освідувати* (у судово-медичній, технічній експертизах) — до рос. *освидетельствовать* (замість пропонованих досі *оглядати* / *оглянути*), у пошуках адекватного українського відповідника до якого пропонували також *опосвідчувати* / *опосвідчити* (Б. Кінаш: ЛУ, 17.04.1997; УРСНТ, УРРУС, Герас., 153); *забиття* або *забий* (головного мозку, стопи і т. ін.; «застосовувати при *забиттях* / *забоях*» — з інструкцій до медичних препаратів; див. також: УРРУС, СУМ-20; пор. *забий* — до рос. *ушиб*, наприклад, у РУС-37) у значенні «ушкодження від удару, поштовху, падіння» — до рос. *ушиб* (РУС-68 виділяв у семантичній структурі цього російського слова тільки значення «удар» і «забите місце», не покриваючи повністю, таким чином, весь його семантичний діапазон); *забийна рана* — до рос. *ушибленная рана*.

2.3. Це тенденція (безперечно, потужніша за своїми виявами від двох попередніх, у всякому разі значно помітніша), що стимулюється потребами нормативно-стилістичного характеру, які видаються важливими й актуальними для певних кіл мовного соціуму (нові мовні позначення при цьому пропонуються на заміну вже наявних в УЛМ). У її межах групуються явища, які більшою мірою, ніж попередні, зумовлюються чинниками суб'єктивнішого характеру в сприйнятті різних суспільних кіл і тому можуть ще відмінніше сприйматися в суспільстві загалом, — це варіювання в пошуках не просто семантичної або стилістичної адекватності, «правильності», а й більшої «українськості» того чи того з варіантів. Це виникнення або посилення варіантності за рахунок актуалізації одиниць, що їх вважають (правильно або ні із суто мовознавчого погляду в різних конкретних випадках — це вже окреме питання) питомішими і взагалі прийнятнішими для української мови, — варіантів слів і варіювання назв, варіантів словоформ, словотвірних типів, граматичних категорій, синтаксичних конструкцій, окремих звуків і, відповідно, літер.

Так, на фонетичному рівні ¹² й, відповідно, у написанні це, зокрема, варіювання звуків / літер *z / x, z / r, i / u* в іншомовних словах (перший з цих варіантів відбиває норми до 1990 р. або й сучасної «офіційної» УЛМ, а другий — новозапроваджені або запроваджувані в мовній практиці, але не санкціоновані норми), особливо у власних назвах, наприклад: *zigzag / zigzag, Хемінгуей / Гемінгвей, Аристотель / Аристотель*; варіантність з гіатусом і епентетичним [j]: *інтерв'юер / інтерв'юєр*, у новому запозиченні *ріелтор / рієлтор*. Але особливо слід відзначити регуляризацію випадків застосування характерної для української мови евфонічної варіантності прийменників *в / у* й, відповідно, префіксів *в- / у-* та сполучників *і / й*. Це, безперечно, позитивний аспект відзначеного явища, який, проте, нерідко перетворюється на свою протилежність, призводячи до простого механічного варіювання цих одиниць залежно тільки від їхньої позиції в звуковому потоці і, як наслідок, до: а) непослідовності й неоднаковості у відтворенні найменувань, що особливо небажано для власних назв: *Європейський банк реконструкції і (й, та) розвитку*; б) порушення вже усталеної традиції відсутності в певних випадках таких чергувань, наприклад: *вплив / уплив, уодноманітнювати / водноманітнювати*; в) ігнорування семантичного моменту (при певному зіставленні та протиставленні назв поєднаних понять тут має бути, звичайно, тільки «і»; це зауваження стосується й запровадження такого ж механічного чергування лексичних синонімів — єднальних сполучників *і / та*), наприклад: «— Цього разу ми вирішили зробити акцент на чорному і білому кольорах, що символізують полярні поняття — чоловіче *та* жіноче, війну і мир, світло й темряву. Така графіка в народному костюмі є дуже незвичною» (ВК, 21.10.2015, с. 24). У ряді випадків відбулося закріплення в нормативних джерелах (СУМ-20) давно вже наявного в живій мові розширення акцентуаційної варіантності — подвійного (*зру́чний, заверші́ти* та ін.) і навіть потрійного (*за́ти́шний*) наголошування слів. Поряд з варіантами прислівника *передусім / передовсім* поширюється варіант *передб́сім*.

У морфології ¹³ відбулося розширення варіантності в межах як граматичних категорій (наприклад, в іменниках — розширення функціонування варіантів жін. р. *зал / зала, хід / хода: урочиста, жалобна*, навіть *хресна хода, генезис / генеза, оазис / оаза, Євангеліє / Євангелія*, поява варіантності *есе, сер. р. / есей, чол. р.*), так і словозміни (наприклад, у формах місц. в. іменників чол. р. з основою на *г, к, х*: *на рингу / ринзі, у Мозамбіку / Мозамбіці* і под.). Після запровадження в УП-90 (с. 91) форм дробових числівників *дві треті, три п'яті* і т. д. (з другим компонентом у формі наз. в.) замість доти нормативних форм *дві третіх* і т. д. (з род. в.) у мовній практиці виникла дуже небажана варіантність, оскільки далеко не всі прийняли таке нововведення і продовжують використовувати попередні форми.

У парах таких історично давніших і новіших словозмінних та словотвірних варіантів (синонімів), як *десяти / десятьох* і т. д. (форми непрямих відмінків кількісних числівників), *ні... ні / ані... ані* (сполучники), *ніж / аніж, однак / од-*

¹² Див. докладніше: Тараненко О. О. Нові явища у фонетиці сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.) // Мовознавство. — 2016. — № 2. — С. 15–44.

¹³ Див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника) // Мовознавство. — 2005. — № 3–4. — С. 85–104; Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах іменних граматичних категорій) // Мовознавство. — 2006. — № 1. — С. 44–61.

наче, крім / окрім (нерідко з наголошуванням *окрім*), лише / лишень, у вжитку активізуються саме вторинні варіанти. Активізація відзначених словотвірних варіантів відбувається й у мові книжних стилів — незважаючи ні на семантичні, ні на стилістичні особливості цих одиниць (так, варіанти *ані, аніж* цілком обґрунтовано подаються в словниках як підсилювальні до *ні, ніж*; варіанти *одначе, окрім* СУМ-11, СУМ-2012 подають як розмовні; для *лишень* така стилістична кваліфікація в цих словниках чомусь відсутня, але, наприклад, РУС-68, РУС-03 зовсім не наводять цього варіанта серед відповідників до рос. *лишь*).

Стала ще помітнішою варіантність синтаксичних конструкцій, наприклад у прийменниково-іменникових конструкціях: «Вихід у місто» / «Вихід до міста» (написи на станціях метро, у підземних переходах на вокзалах різних міст), *в / на еміграції*; у предикативних конструкціях: *Це / це є (то є)...* («Це є “Вікна”» — слова ведучого популярної інформаційної телепрограми в 90-х роках на її початку); пор. з принциповим наполяганням саме на останньому з цих варіантів: «От тільки українське Слово — *то є* (саме так, за українською системою синтаксису) для декого своєрідний алерген» (Лариса Мороз. Звикайте! — ЛУ, 9.10.1997, с. 7). У зворотах на позначення часу в загальноукраїнському публічному мовному просторі поряд з конструкціями, спільними з російською мовою, частіше, ніж досі, вживаються й конструкції, спільні з польською мовою, на зразок *без десяти / за десять третя, десять хвилин на другу / по першій*. Орієнтуючись на нормативні часові конструкції з прийменником *о (об)*, наприклад *о третій годині* і под. (а не *в три години*), деякі ефірні ЗМІ стали поширювати їх і на звороти зі словом *хвилина*: *о п'ятій хвилині на першу* (т/к НТН, «Вчасно», 1.04.2005), *об одній хвилині на сьому* (т/к СТБ, перекладний д/ф «Дні, які потрясли світ», 20.08.2005), «*Це буде о шостій годині сорок третій хвилині*» (т/к «Ера», Новини, 2.06.2005: ведучий).

Значну варіантність у мовній практиці демонструє функціонування конструкцій з прийменником *по* і конструкцій з тими прийменниками, що вживаються — відповідно до норми або й у супереч їй — для його заміни. Наприклад, поряд з явно позанормативними конструкціями з *по*, замість яких мають уживатися відповідні нормативні конструкції з іншими прийменниками, на зразок «Про діяльність Кабінету Міністрів України щодо погашення заборгованості *по* заробітній платі працівникам вугільної промисловості України» (постанова Верховної Ради України: ГУ, 2.07.1998), «погашення боргів *по* зарплатні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість *по* зарплаті, *по* платежах та зборах до бюджету» (МГ, 15.07.1997), «заборгованість *по* зарплатах і пенсіях» (ВК, 08.1998), «заборгованість *по* заробітній платі і пенсіям» (УС, 10.07.1997), — це також варіанти з прийменниками *за*: «борги *за* внутрішніми та зовнішніми запозиченнями», «виплати *за* основним боргом», з (*із, зі*): «Про невідкладні заходи щодо погашення заборгованості з виплати заробітної плати, грошового забезпечення, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат на 1998 рік» (постанова Кабінету Міністрів України від 21.04.1998 р.), «борги *із* заробітної платні» (КВ, 3.07.1998), «заборгованість з виплат пенсій, *із* заробітної плати» (ВЗ, 9.07.1997), *щодо*: «заборгованість *щодо* зарплатні» (КВ, 19.09.1997), «...на сьогодні заборгованість *щодо* зарплати та пенсій сягає кількох місяців» (В. Кремень. — Д, 16.09.1998), *в (у)*: «заборгованість у зарплаті» (ГУ, 19.07.1997). Нерідко таке варіювання спостерігається в межах одного контексту, наприклад: «Заборгованість держбюджету *із* зарплат та пенсій працівникам охорони здоров'я повністю погашено, однак заборгованість *по* консолідованому бюджету зберігається» (Тиждень, 1997, № 30). Досить поширені також такі варіантні ряди: «відсотки (проценти) *по* вкладах / на вклади / за вкладами / із вкладів», «дисертація *зі* спеціальності / за спеціальністю “українська мова”»; поряд з двома вже наявними варіантами з *ініціативи* і *за ініціативою (кого-чого)* з'являється ще й третій, контамінований — *за ініціативи*.

Досить інтенсивно розвивається варіантність найменувань у лексичному складі й на рівні словотворення. Так, у радіооголошеннях на залізничних вокзалах лунає то *поїзд*, то *потяг*; відбулася активізація у вжитку ще двох дублетів до слова *переговори* — *перемови*, *перемовини*; відновлено у вжитку варіанти *данці* (ч. *данець*, ж. *данка*), *данський* — у конкуренції з *датчани*, *датський* (СУМ-20 подає *датчани* вже з відсиленням до *данці*); до рос. *командировочное удостоверение* в різних джерелах, на бланках різних установ можна побачити *посвідчення про відрядження*, *посвідка про відрядження*, *відрядне посвідчення*, *відрядна посвідка*; до рос. *подъёмные*, мн. (про гроші) — крім прийнятого в попередній період *підйомні* (РУС-68, РУСНТ-94), також *виїзні*, *подорожні*, *кошти на переїзд*, *гроші на переїзд*; зокрема, як нормотворче «вирівнювання» в межах словотвірних парадигм¹⁴: *квиток* — *квиткар* (поряд з усталеним досі *білетер*), *прізвище* — *однопрізвищник* (поряд з уже усталеним *однофамілець*) і т. ін. Після активізації у вжитку іменника *шпиталь* (у конкуренції з *госпіталь*) з'явилися дієслова — конкуренти до *госпіталізувати* (недок. і док.) — *шпиталізувати* (недок. і док.), *шпиталювати* (недок. і док.), *ушпиталювати* / *ушпиталити*; крім уже усталеного дієслова *стандартизувати* (недок. і док.), уже виникли *застандартизувати* (док.), *стандартувати* / *застандартувати* і *устандартувати* (ПУТ-2004, 75, ПУТ-2002, 6). Цілком слушно не приймаючи пропоновані нормативними словниками відповідники до рос. *ныральныйщик* — *нирець* і *пірнач* (РУС-68, РУС-03), мовна практика утворила варіант *пірнальник*.

У лексиці та словотворенні досить показовими також є такі випадки, як:

— у загальному руслі тенденції до уникання дієприкметникових форм на *-чий*: рос. *ведущий* (у техніці, будівництві тощо — *колесо* і т. ін.) — укр. (крім активно критикованої тепер, але не менш активно вживаної й досі одиниці ще радянського часу *ведучий*, наприклад: РУСНТ-98) також *повідний*, *погоновий*, *тяговий*¹⁵; *тяговий* (*тяговий гвинт*), *рушійний*, *повідний* (*повідні колеса*); *водійний*, *відничий*, *водильний*, *водівний*; *проводійний*, *проводильний*, *проводівний* (Зубков), *погоновий*, *тягловий*, *руховий* та ін.; рос. *несущий* (*поверхность*, *стена* і т. ін.) — укр., крім *несучий* (РУСНТ-98), також *носійний*, *несівний*, *несний*, ...-*носій*, *тримний*, *тримальний* («У будинку зруйновані тримальні конструкції»: УТ-1, Новини, 8.02.2010), *утримувальний*, *підтримковий*, *несний*, *несівний*, *тримний*, ...-*носій*¹⁶ (див. також: Зубков); у конкуренції з субстантиватом *віруючий* активізувалися в ужитку (переважно у мн.) іменники *вірні*, *вір'яни*, *вірники*; у конкуренції з *наступаючий* у вітальних побажаннях на зразок «З наступаючим [святком (Новим роком і т. ін.)]!» активізувалися звороти «З прийдешнім святом (прийдешніми святами)!», «З наступним святом!» та ін.;

— у межах тенденції до уникання іменників на *-щик*¹⁷: рос. *гонщик* — укр., крім давно вже вживаного *гонщик*, також *перегонник* / *перегінник*, *перегонець*, а в складних іменниках це ще й *-гонець* (*автогонець* і под.);

— у межах тенденції до уникання іменників на *-(ов)к-а* / *-(ів)к-а*¹⁸: рос. *упаковка* (у предметному значенні) — укр., крім *упаковка*, також *упакування* (СУМ-11 подавав це слово, хоч і з відсиленням до *упаковка*, але в радянський час воно практично не вживалося), *упако́вання*, *пакування*, *паќовання*;

— рос. *держатель* (*акцій* і т. ін., а також у композитах *балансодержатель*, *фондодержатель* і под.) — укр. давніше рекомендовані *власник*, *держальник*, *держатель*, *-держець* (*позикодержець*, *чекодержець*: СДМ-30, РУС-68, РУСКар.) і новіші — *утримувач* (*утримувач*

¹⁴ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ — початок ХХІ ст.). — К., 2015. — С. 211–214.

¹⁵ Козирський В., Шендеровський В. Корчі радянськомовного словникарства. За мову, термінологію і ще дещо. — К., 2000. — С. 12.

¹⁶ Там же. — С. 14.

¹⁷ Див. докладніше: Тараненко О. О. Актуалізовані моделі... — С. 120–124.

¹⁸ Там же. — С. 128–134.

цінних паперів, балансоутримувач, позикоутримувач та ін.: УРРУС, РУАСПТ); *тримач* (векселетримач, чекотримач і под., але балансоутримувач: ЗВФЕС; «тримач картки киянина»: К. Городенська. — Укр. мова, 2016, № 4); *зберігач* та деякі ін.;

— рос. *масло* (технічне) — укр. *масло* (широковживане в радянський час, як, зрештою, й тепер) і назви на його заміну [рідинне] *мастило*, *олива* (наприклад: Зубков; навіть у мові документів уже є *авіаційні оливи*, *оливостанція*), *олія* (пор. п. *olej*)¹⁹: «Старий паротяг на пероні пітніє, / Аж ллється із нього маснюща олія» (Іван Малкович. Улюблені вірші. — К., 1994; з перекладу вірша Юліана Тувіма);

— рос. *неустойка* — укр., крім *неустойка*, також *недотримка* (УРРУС, УРСНТ; пор. ще в СДМ-30: рос. *неустойка* 2 у значенні пені — укр. *недодержка*), *штраф* (РУСКар., РУС-03), *забезпека* (ЗВФЕС);

— рос. *пылесос* — укр. *пилосмок* (з кінця 20-х — початку 30-х років: Ізюмов; у сучасних джерелах: УРРУС), *пилосос* (назва, яка прийшла з російської мови на зміну попередній і досі лишається основним варіантом: РУС-37, РУС-68, СУМ-11, УРСНТ та ін.), *порохотяг* (поширюється з мовної практики Галичини), *пилотяг* (СУМ-2012), *пилосос*, *пилотяг* (РУС-03), *пилосос*, *пилосмоктувач* (УРСНТ-98);

— рос. *соковыжималка* — укр., крім поки що основного у вжитку *соковижималка* (РУС-68, СУМ-11, УРСНТ-98), також *сокодавилька* (РУСКар.), *соковитискач* (*соковижималка*, *сокодавилька*, *соковитискач*: РУС-03; *соковитискач*, *соковижималка*: СУМ-2012; «Соковитискач робить з фруктів місиво». — ВЗ, 23.07.2010), *сокодавильниця* (*соковитискач*, *сокодавильниця* — УРРУС), *соковичавлювач* (УТ-1, 1.05.2012, з реклами), *сокоробка* («Цікаво, що замість такого слова, як красиве *сокоробка*, в Україні вживають кальку з російської мови — *соковижималка* — довге і некрасиве»: Дмитро Нитченко. — ЛУ, 11.02.1993, с. 6);

— рос. *энергосбережение* (*теплосбережение* і под.) — укр. *енергозбереження*, а також *енергозберігання*, з іншою словотвірною мотивацією, але також з варіантами: *енергоощадність*, *енергоощадливість*, *енергоощадження*, *енергозаощадження*, *енергозаощаджування*; у відповідних прикметниках: рос. *энергосберегающий* — укр. *енергозберігаючий* (СУМ-20 подає цей варіант з позначкою «рідко»), але це можна пояснити тільки нормативними настановами словника, оскільки в самій мовній практиці він поки що значно переважає за вживаністю всі інші варіанти: див., наприклад, у пошуковій інтернет-системі Google), *енергозберігальний*, *енергозберіжний*, *енергоощадний*, *енергоощадливий* (СУМ-20; у телепрограмі про перехід на новий тип електричного освітлення: *енергозберігальне освітлення*, *енергоощадні лампи*. — 5 т/к, 6.09.2009).

У загальному руслі тенденції до уникання конструкцій з прийменником *по* на відповідних сторінках газет у колонках розв'язування кросвордів поряд з ustalеними досі написами «*По горизонталі*» й «*По вертикалі*» (їх, звичайно, вживають і досі, що цілком виправдано, — див.: УС, 5.02.1998; Е, 13.07.2000) стали вживати написи «*За горизонталлю*» й «*За вертикаллю*» (УШ, 27.07.2000), «*Горизонтально*» й «*Вертикально*» (ГПУ, 23.04.2013; ВЗ, 27.08.2015, 23.08.2016), «*Зліва праворуч*» і «*Згори донизу*» (УМ, 21.07.2004; тс. 2000), «*Поземо*» (пор. п. *pozio*) й «*Доземо*» (Е, 10.08.2000).

Нерідко варіантність, таким чином, не обмежується одним, двома або навіть трьома варіантами, а розвивається далі. Так, одним з таких проблемних випадків (одним із «злочасних» слів у сучасній мовній практиці — об'єктом експериментувань у пошуках відповідної нормативної форми) стало *г(х)ельсі(и)н[к]ський* (наприклад: «Гельсинський інститут Росії та Східної Європи» — КВ, 5.12.1997) — одне слово в шістьох варіантах, а якщо взяти до уваги ще й гіперкоректну заміну тут *г* на *г*, що також трапляється в практиці, або, наприклад, форму *гельсінгський* (Слово і час, 1994, № 2, с. 107), таких варіантів стає ще більше. Трохи менше варіантів засвідчує твірний іменник *Г(Х)ельсі(и)нкі(и)*, пор., на-

¹⁹ Див., наприклад: Перхач В. Про засади відродження та розвитку української науково-технічної мови // Науково-технічне слово. — Л., 1993. — № 1. — С. 88.

приклад, у тому самому матеріалі одного номера тієї самої газети: «Український комітет “Гельсінки-90”», «комітет “Хельсінки-90”» (Час, 9.04.1998). За нормами до 1990 р., це були форми *Хельсінкі*, *хельсінський*; за УП-90/93 (так само в ОСУМ-94, УОС-09), має бути *Гельсінкі*, *гельсінський* (хоча, наприклад, подання в ОСУМ-99 форми *гельсінський* відбиває сумніви укладачів академічного орфографічного словника щодо наявності / відсутності в цьому слові факту спрощення приголосних).

У спостерігача за подібними численними випадками множення дублетних рядів може, безперечно, складатися враження якогось нестримного й навіть бездумного їх творення. Так, поряд з трьома ще попередніми дублетами до рос. *благотворительный* — *добродійний*, *доброчинний*, *благодійний* — стали чомусь уживати ще й *благочинний* (це, безперечно, не продовження семантичного розвитку вже наявного *благочинний*, уживаного в релігійній сфері, а контамінована форма з компонентів попередніх варіантів): «Благочинна акція УПЦ Київського патріархату» (ЛУ, 12.12.1996), «Західноукраїнський *благочинний* фонд ЕТІ відзначив осіб, які торік зробили найбільше для позитивного іміджу України» (УК, 29.07.1997), «Мало хто із журналістів чи якихось *благочинних* організацій звертають увагу на голодуючих» (УМ, 1.08.2001, с. 3), «*благочинний* концерт» (ВЗ, 15.01.2015, с. 2), *акція благочинності*; відповідно — й на позначення осіб: *добродійник*, *доброчинець*, *доброчинник*, *благодійник*, *благочинник* (СУМ-20), *благочинець*. У функції шанобливого звертання, поряд з уже наявною варіантністю попереднього часу, закріпленою в нормативних словниках (наприклад: РУС-68, СУМ-11): *вельмишановний*, *високошановний*, *високоповажний*, *високоповажаний* (СУМ-11) і *високоповажаний* (РУС-68) — словники (СУМ-20) тепер фіксують також *вельмиповажний*, *глибокоповажний* («Глибокоповажний Олександр Олександровичу!»: з листа групи українських письменників до Голови Верховної Ради України О. Мороза. — ЛУ, 14.08.1997), а також *високодостойний*; крім цього, в мовній практиці вживають *глибокоповажаний*, *глибокошановний*. Поряд з уже наявними варіантами *достроковий* і *дотерміновий* з'являється *дочасний*: «дочасні вибори» і т. ін. На переконання частини українських термінологів, у значенні «дефініція» слід уживати не *визначення*, а *означення* і навіть, на думку деяких з них, не *означення*, а *виозначення* (ПУТ-2000, с. 46).

2.4. У загальному руслі переходу від церковнослов'янської та російської традицій до по-різному реалізовуваної українізації богослужбової мови відбулося посилення варіантності (збільшення кількості варіантів або увиразнення частотності їхнього функціонування) у межах конфесійного дискурсу / дискурсів (поряд з давно вже наявною варіантністю мовних одиниць у розмежуванні світських і конфесійного дискурсів: *вірити* — *вірувати*, в іменах святих і діячів християнської церкви: *Андрей*, *Василій*, *Миколай*, у народних назвах церковних свят: *на Пётра й Пávла*):

а) біблійних імен, засвоєних свого часу в церковнослов'янській традиції, наприклад: *Іоаким* / *Йоаким* / *Яким*, *Іов* / *Йов*, *Матфей* / *Матфій* / *Матвій* та ін., але особливо *Іоанн* / *Іоан* / *Йоанн* / *Йоан* / *Іван* — *Іоан Хреститель*, *Іван Златоуст* (у межах одного матеріалу: УС, 18.01.2001, с. 2), *Іоанн Золотоустий*, *Іван Хреститель* (на одній сторінці газети, але в різних авторів: Е, 21.08.1999, с. 14а), *о. Іоан* (МУ, 5.06.1997, с. 2), *Йоан Богослов* (Роман Іваничук. — ЛУ, 30.10.1997); у відтворенні канонічного імені одного з останніх і особливо відомого в Україні Папи Римського (пор. іт. *Giovanni Paolo II*, п. *Jan Paweł II*, англ. *John Paul II*, ісп. *Juan Pablo II* і т. д.): *Іоанн Павло II* (з написанням окремо,

а не через дефіс: ГУ, 4.01.1997; УС, 11.09.1997), *Іоан Павло II* (УС, 9.11.2000), *Йоан Павло II* (УТ-1, УТН, 24.08.2005; т/к ТВі, «Сьогодні», 30.09.2013), *Іван Павло II* (УС, 6.06.1996; УТ-1, УТН, 25.12.1996; УР-1, Новини, 4.07.2000; ВЗ, 25.07.2000). Під час його візиту до України 2001 р. у перекладних матеріалах, що поширювалися з Ватикану, була форма *Йоан Павло II* (*Йоан* — очевидно, згідно з перекладом Святого Письма І. Хоменком), але в офіційних матеріалах у самій Україні, як видається, переважала форма *Іван Павло II* (наприклад, у спеціальній поштовій марці, випущеній напередодні візиту в травні 2001 р.: «Візит Папи Римського *Івана-Павла II* в Україну» — з дефісним написанням; *Іван* — очевидно, згідно з перекладом Святого Письма І. Огієнком)²⁰;

б) номінацій різних понять, титулувань, усталених зворотів релігійної сфери: (Старий, Новий) *Завіт / Заповіт* (СУМ-20); *блаженніший / блаженніший, святіший / святіший* та ін. (у титулуваннях осіб найвищого церковного сану); конкуренція церковнослов'янізмів, що продовжують використовуватися в мові, з одного боку, УПЦ (Московського, меншою мірою Київського патріархатів), а з другого, — УГКЦ, та їхніх українізованих відповідників, в усталених зворотах: *Христос рождається! / народжується!*; *Многая літа!* (у рубриці привітань з ювілеями: Е, 27.07.2004; УС, 21.02.2002), *На многая і благая літа!* (УТ-1, «Вікно в Америку», 9.09.2000) — *Многії літа!*, *На многії літа!*; «Хліб наш насущний...» — «Хліб наш щоденний...» (з молитви).

3. Обмеження / усунення попередньої варіантності. Це, з одного боку, різке зниження частотності вживання аж до витіснення за межі нормативного вжитку певної кількості лексичних і словотвірних повних синонімів, фонетичних і морфологічних варіантів слів, варіантів синтаксичних конструкцій (насамперед тих, що тією чи іншою мірою збігаються з відповідними одиницями сучасної російської мови) — як явище нормативно-стилістичного плану: *процент, кофе, учбовий, шестидесятник, банкрот, риск* — на користь відповідно *відсоток, кава, навчальний, шістдесятник, банкрут* (наприклад, у СУМ-20: *банкрут*, рідко *банкрот*), *ризик*; усунення подвійного наголошування: *апо́строф* (СУМ-11, ОСУМ-94, СУМ-20 та ін.) — *апо́строф* (УОС-09, СУМ-2012, УРРУС), *ко́ристь* (УРРУС) замість *ко́ристь*. У формах род. в. мн. іменників чол. р. на приголосний нормативні джерела санкціонували усунення варіантності на зразок *партизанів / партизан, солдатів / солдат* на користь першого з таких варіантів. З двох синонімічних конструкцій на позначення часу «Зараз *десята година / десять годин*» друга вже майже вийшла за межі нормативного слововжитку (утім, на позначення опівнічного часу ведучі теле- і радіопрограм усе ще можуть використовувати конструкції з кількісним числівником: «Зараз *нуль годин нуль хвилин*» — замість *нульова година*).

З другого боку, це тенденція до усунення варіантності найменувань як практично непотрібної, недоцільної або як неадекватної у змістовому плані, наприклад, до рос. *заём* — тільки *позика*, а до рос. *ссуда* — тільки *позичка* (УРРУС, ЗВФЕС; пор., наприклад, у РУС-68 до обох цих російських слів однаковий переклад *позика, позичка*; з однаковими тлумаченнями вони подані і в СУМ-11);

²⁰ Пор., з іншого боку, несприйняття такої українізації особових імен святих і діячів церкви: мають липатися форми *Іоанн* (не *Іван*), *Андрей* (не *Андрій*) *Шептицький* і под. (Русанівський В. М. Як по-російському: *Андрей Бульба* чи *Андрій Бульба*, *Ефрем Гуска* чи *Охрим Гуска*? // Український правопис: так і ні (Обговорення нової редакції «Українського правопису»). — К., 1997. — С. 102–103); слід уживати *Іоанн* (не *Іван*) *Павло II* (Т. Коць. — Культура слова, 2001, вип. 57–58).

до рос. *доверенность* — тільки *довіреність* (діяти за довіреністю, генеральна довіреність і т. ін.: РУАСПТ, УРРУС, пор. так само ще в СДМ-30; словники попереднього періоду пропонували ніби більш «український» варіант — *доручення, довіреність*, однак це не абсолютні синоніми і, крім того, слово *довіреність* виступає в межах відповідного юридичного дискурсу в одному словотвірному гнізді з *довіритель* і *довірений*); до рос. *караульный* — тільки *вартовий*, а до рос. *часовой* — тільки *чатовий* (у Збройних силах України; у РУС-68 обидва ці російські слова перекладені майже однаково). До рос. *соискатель* замість кількох словотвірних кальок *пошукач, співпошукач, пошукувач* (пор. п. *poszukiwacz*, яке, однак, має інше значення), *пошуковувач, співшукач*, не фіксованих нормативними словниками, але достатньо поширених в останні десятиліття радянського періоду, особливо у вищій школі та в наукових колах, поступово усталився відповідник *здобувач*, похідний від дієслова *здобувати* (з орієнтуванням на вже наявний зворот «дисертація на здобуття наукового ступеня...»: РУС-68, СУМ-11), який співіснує з пропонованим і до цього відповідником *претендент: здобувач (чого) / претендент (на що)* (РУС-92; УРРУС: *претендент на здобуття / здобувач наукового ступеня, претендент на громадянство*; РУС-03). Слова *здобувач, здобувачка* в цьому значенні вже подано в новому академічному тлумачному словнику (СУМ-20), хоча ще можуть уживатися й попередні відповідники, наприклад: «*пошуковувачі Шевченківської премії*» (УМ, 17.01.2013, с. 12).

4. Ширші наслідки впливу «вибуху варіантності» на загальний стан сучасної УЛМ. Проблема «перехідного періоду» у співіснуванні явищ мовної варіантності. Поряд з очевидними позитивними наслідками перегляду в загальних межах явища мовної варіантності багатьох досі вже усталених мовних норм у бік як дальшого наближення їх до національної специфіки української мови (національно-мовний аспект), так і досягнення більшої точності та стилістичної адекватності в найменуванні (номінативний і комунікативний аспекти) слід обов'язково мати на увазі — особливо в разі масового характеру варіювання мовних одиниць і назв, як це знову спостерігається в наш час, — і неминучі наслідки негативного характеру. Посилення варіантності, особливо її вже майже механічне нагромадження в багатьох випадках (нерідко з відомою тільки самим ініціаторам подібних нововведень стилістично-нормативною або, рідше, семантичною мотивацією), непослідовність подавання варіантів тих самих мовних одиниць у різних нормативних і довідкових джерелах, у підручниках і посібниках у поєднанні з досить значною тривалістю співіснування, очевидно, переважної більшості актуалізованих у сучасній мовній практиці варіантів і загрозою ніби нескінченності, перманентності цього процесу не може не спричиняти труднощів у користуванні українською мовою, у її викладанні, вивченні (потреба в останньому, як відомо, тепер значно зросла, зокрема і з боку іноземців). Це породжує або посилює невпевненість мовців у своєму володінні «справжньою» українською мовою, спричиняє брак належного автоматизму в користуванні нею (тим більше за умови відсутності в сучасній мовній практиці достатньо авторитетних одночасно для різних категорій мовного соціуму нормативних видань, координаційних центрів). Як свідчить, наприклад, практика роботи над матеріалами двомовних газет, український варіант важче перекладати з російської мови, ніж російський варіант з української. Крім більш чи менш одночасної варіантності мовних одиниць, існує й, так би мовити, «діахронна» варіантність, але також у межах описуваного періоду (досить короткого, як для

розвитку мови) — неодноразове коригування відповідних норм для мовних одиниць того самого розряду. Це, зокрема, непослідовність і хитання в подаванні форм род. в. іменників чол. р. на приголосний у кожному новому виданні того чи іншого орфографічного словника — із загальною тенденцією до дедалі ширшого їх переведення з форми на -а / -я до форми на -у / -ю (пор., наприклад, від ОСУМ-94 до УОС-09).

Про доцільність і навіть необхідність не тільки толерування варіантності, але і її розширення на сучасному етапі розвитку УЛМ розмови найчастіше ведуться в загальному руслі обговорення проблем реформування українського правопису (у відповідних колах, зокрема, досить поширене твердження, що нині чинний правопис — це ще не «остаточний», а ніби як перехідний до «справжнього» українського правопису) і термінології української мови. Нерідко укладачі словників та автори мовних посібників свідомо чи несвідомо вводять читачів в оману, коли, зазначаючи в передмовах, що їхня праця ґрунтується на нормах чинного правопису, але з деякими «уточненнями», «суто практичними поправками», подають варіанти *газ* і *газ*, *інший* і *иний*.

Питання бажаності — небажаності (доцільності — недоцільності) варіантності слововжитку значно ускладнюється, природно, в тих сферах мовної комунікації, де особливо потрібні точність у найменуванні та автоматизм у користуванні номінативним апаратом, — у термінології та галузевих номенклатурах найменувань, у мові військових і спортивних команд, у наборі відповідних кліше в галузевих субмовах²¹, паралельне вживання в яких навіть цілком рівноправних з погляду загальнолітературної норми синонімів на зразок *устаткування* і *обладнання*, *одержувач* і *отримувач* не може не заважати їхньому нормальному функціонуванню.

Це питання в умовах сучасної мовної ситуації в Україні набуває додаткової специфіки у зв'язку з тим, що в розв'язання власне мовних проблем — проблем нормативної основи української мови в цілому, а не тільки її термінології — активно включилася частина термінологів-немовознавців. У принципі не заперечуючи ознаки безваріантності терміна як ідеалу будь-якої національної термінології, окремі фахівці й цілі авторські колективи та регіональні осередки українських термінологів виступають, однак, за доцільність або й, категоричніше, обов'язковість подавання синонімів і варіантів до українських термінів — як тимчасове, за їхніми словами, явище, зумовлене на нинішньому (ніби перехідному) етапі розвитку української мови потребами віднаходження оптимальних українських відповідників з тим, щоб потім сама мовна практика поступо-

²¹ Щодо необхідності диференційованого підходу в оцінці бажаності — небажаності явища варіантності до повсякденної і фахової мови пор., наприклад, епізод у спогадах Бориса Антоненка-Давидовича з його педагогічної практики під час українізації, коли він викладав українську мову працівникам міліції (оцінка цього явища — безперечно, наївна, але все одно досить показова — з боку звичайного мовця): «Це був один із найстаранніших моїх слухачів, добре знав правила української граматики й мав уже певний запас слів. Але застосувати практично українську мову — в нього ніяк не виходило. Одного разу після чергової лекції цей мільйонер сказав мені: — Очень трудно, товарищ лектор, говорить по-украински. — Чому? — спитав я. — Нет в этом языке твердости. — Цебто як? — не зрозумів я. — Да вот, возьмь, к примеру, слово “обождите”: по-украински, вы сами нам говорили, можно сказать и “почекайте”, и “зачекайте”, и “подождите”, и “постривайте”. Или возьмь другое слово, “стой”: по-украински — “стій”, “стривай”, “не руш”... То ли дело по-русски: сказал “Стой!” — и никаких тебе испанцев!.. Нет, не подходит этот язык к милицейской службе!..» (Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях : Спогади. Невідомі твори. — К., 1999. — С. 275).

во розставляла все на свої місця. Так, якщо однією з вимог (див. п. 7.4.3) першого відповідного нормативного документа Держстандарту України було те, що «за наявності термінів-синонімів один з них стандартизують, а решту не дозволяють вживати для позначення певного поняття в документації з стандартизації»²², то в наступних документах, що прийшли йому на зміну²³, це положення вже знято. Пор., наприклад, у виступі тодішнього заступника директора Українського науково-дослідного інституту стандартизації, сертифікації та інформатики Держстандарту України: «На етапі становлення (усе ще становлення? — О. Т.) стандартизованої термінології треба частіше запроваджувати терміни-синоніми, які дають змогу фахівцям певної галузі поступово звикати до нового терміна. ...Саме тому затверджено стандарти з синонімами скалькованих термінів: *підшипник* — *вальниця*, *установка* — *устава*, *з'єднання* — *злучення*. ...Час розсудить, і через декілька (?! — О. Т.) років можна буде відмовитись від більшості синонімів»²⁴; пор. також: «У наш час становлення і внормовування наукової і технічної термінології, повернення до активного вжитку вилученої чи забутої мовної спадщини, коли йде активний пошук оптимального співвідношення національних термінів, запозичень з інших мов та інтернаціоналізмів, треба засадничо закріпити потребу подавати в термінологічних словниках якнайбільше синонімів і варіантів із зазначенням тонкощів уживання і лексичної сполучуваності. Проблему переваги того чи того терміна розв'яже сама мова, оскільки вона є самоорганізовною системою...»²⁵. Прихильники широкого залучення варіантності в українській частині перекладних словників, в українській термінології розуміють її обмеження тільки як «збіднення мови», наявність же низки синонімів — як обов'язкову передумову, з одного боку, віднаходження оптимального для української мови еквівалента, а з другого, — точності перекладу. Найпослідовніші прихильники такого підходу вважають, що навіть використання ремарок «невиправдано звужує сферу застосування того чи іншого терміна, примусово впорядковуючи та уніфікуючи терміносистеми»²⁶, і, нарешті, фокусують своє бачення проблематики термінологічної варіантності в досить романтичному висновку: «Позаяк автори органічно не

²² Основні положення та порядок розробки стандартів на терміни та визначення : КНД 50–011–93. — К. : Держстандарт, 1993. — 33 с. Погляд щодо небажаності використання дублетів у науковій термінології достатньою мірою, звичайно, представлений у середовищі вітчизняних термінологів і тепер, пор., наприклад: «Набуття Україною державної самостійності, здавалося б, мало активізувати нормотвірну діяльність у цій ділянці. Та, на жаль, вийшло навпаки: кожен почав займатися термінотворенням, спираючись або на власний мовний досвід, або на свої уподобання та інтуїцію. Результат не забарився: сьогодні синонімія, тобто паралельне використання двох і більше слів для означення того самого поняття, стала звичним явищем в українській правничій термінології. Про одностайне вживання термінів годі вже й говорити»; і далі: «Особливістю новоствореного словника ... є те, що з метою усунення синонімії на означення одного поняття пропонується тільки один термін, найбільш точний за змістом та природний за формою» (Головатий С., президент Української правничої фундації. Українська правничка термінологія. Якою їй бути? // РУАСПТ. — С. 4, 6); див. також: Олейда Й., Швайка О. Словесна оболонка суті (на шляху до унормування наукової термінології) // Вісн. НАН України. — 1997. — № 11–12. — С. 39.

²³ Див.: Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення : ДСТУ 3966–2000. — К. : Держстандарт, 2000. — 32 с.; Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення : ДСТУ 3966–2009. — К. : Держспоживстандарт України, 2009. — 35 с.

²⁴ Юзьків Я. Науково-технічна мова: проблеми старі й нові // УК, 28.09.1996.

²⁵ Кочера О., Непійвода Н. Про засади укладання двомовних перекладних термінологічних словників // Українська термінологія і сучасність. — К., 1997. — С. 31.

²⁶ Козирський В., Шендеровський В. Корчі... — С. 30, 36, 37.

сприймають будь-яких зокільних втручань до єства науки та її мови, то й словник цей жадною мірою не змагає до “нормативності” і сам читач має обирати «найвиразніший властиво Український варіант» (КШ, с. 6).

Зіставляючи в цьому плані, наприклад, один із сучасних словників ділової мови та аналогічний за жанром словник 20-х років, в актив другому навіть деякі мовознавці заносять використання не тільки дублетних, а й різноманітних неточних відповідників до слова оригіналу, не кажучи вже про їхній стилістичний статус (головне при цьому — демонструвати синонімічне багатство української мови)²⁷: так, у першому словнику до рос. *выгода* подано тільки укр. *вигода*, тоді як у другому — укр. *зиск, користь, бариш, вигода*, хоча *зиск* — це, скоріше, рос. *прибыль, користь* — рос. *польза*, а *бариш* — узагалі слово не ділового стилю.

Оскільки такі пропозиції висувають і реалізують переважно в тих сферах функціонування термінології, де українська мова є мовою, на яку робиться переклад, і, отже, завжди є можливість звіритися з відповідником із іншої мови як «орієнтиром» (зокрема, в перекладних словниках, у створюваних у 90-і роки українськомовних державних стандартах на терміни і визначення), тут не виникає помітних труднощів комунікативного характеру. Складніше, звичайно, стоїть справа з користуванням таким синонімічним набором термінів не тільки в практичній роботі, а й у тих словниках та інших довідниках, де українська мова є першою або єдиною, коли з’являється небезпека неоднозначності розуміння слова. Пор., наприклад, у сучасних назвах деяких спеціальностей (див.: Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра : Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2006 р. № 1719): «обслуговування та ремонт *устаткування підприємств торгівлі і громадського харчування*» і «обслуговування та ремонт *обладнання металургійних підприємств*», «монтаж і експлуатація *електроустаткування підприємств і цивільних споруд*» і «монтаж і обслуговування *електрообладнання аеропортів*» і под. (про подібні випадки див. також вище в офіційно затверджених назвах професій: п. 2.1).

Загалом не заперечуючи доцільності на теперішньому етапі розвитку української термінології подавання в певних випадках у довідкових виданнях варіантності одиниць, слід, як видається, водночас мати на увазі, що: а) це має бути не правило, а виняток (тільки щодо тих одиниць, до яких в українській мові справді були / є свої, питоміші синоніми або які достатньо виразно виявляють наявність ознак мовної «чужорідності»); б) це має бути не механічний набір варіантів, зокрема взятих із словників кінця XIX — першої третини XX ст., коли роль лексикографа або термінолога фактично зводиться тепер до функції збирача мовних фактів (читач, мов, сам розбереться, а мовна практика внесе свої корективи), а відбиття свідомої позиції автора (з обов’язковими і зрозумілими семантичними та стилістичними коментарями); в) у разі, коли прийнятих варіантів є, на думку автора, більше, ніж два, решту варто подавати в окремому, довідковому, відділі словникової статті. Що ж до випадків регулярних фонетичних чергувань за критерієм милозвучності, то в текстах наукового та офіційно-ділового стилів — на-

²⁷ Масенко Л. Загублений скарб // В. Підмогильний, Є. Плужник. Російсько-український фразеологічний словник. — К., 1993. — С. 10–11. Тенденція до нагромадження українських відповідників до слів російського реєстру широко простежується і в інших статтях цього словника, наприклад: рос. *барыш* — укр. *бариш, зиск, прибуток, користь, надбійжка*; рос. *болеет* — укр. *боліти, недужати, нездужати, хорувати, хоріти, слабувати*.

віль у разі наявності такої варіантності в загальнолітературній традиції — їх варто уникати (незалежно від їхнього звукового оточення): має бути, наприклад, тільки *втома металів, поріг втоми, зброя масового ураження, зерноуловлювач, теорія імовірності* (так само, як для власних назв — без варіантів на зразок *Вкраїна, Йван*). Це зніме також проблему подавання таких фонетичних варіантів в алфавітних словопоказчиках.

Прихильники бачення УЛМ як мови з широкою варіантністю можуть розуміти це або ніби як позачасово, або ж з обмеженням певними часовими рамками. Щодо першого з цих поглядів пор., наприклад, такі твердження: «Є суперечка, як правильно — “Добрий день!” чи “Доброго дня!”». Дехто намагається довести тільки один варіант. Насправді правильні обидва. Що більше варіантів, то багатша мова» (Г. Голосовська, доцент кафедри української мови Національного університету «Киево-Могилянська академія». — ГПУ, 12.04.2013, с. 12; див. також про подібне розуміння явища варіантності в УЛМ на початку статті). У таких обставинах з’являється навіть ніби як новий жанр орфографічного словника — «зведений» (із застереженням, що «це не документ, що нормалізує сучасне слововживання»: ВЗОС, с. V, хоча завдання орфографічного словника якраз і полягає в унормовуванні писемної практики суспільства), у реєстрі якого подано, зокрема, як цілком рівноправні з нормативного погляду різноманітні фонетичні та морфологічні варіанти слова та словотвірні синоніми, зафіксовані в інших словниках та в мовній практиці, на зразок *Гранада* — *Гранада* (хоча, наприклад, тільки *Гетеборг* і тільки *Геттінген*), *продаж*, чол. р. і *продажа*, жін. р., *електропривід* — *електропривод* (ВЗОС). Другий із цих підходів характеризує звичайно позиції прихильників ширшого чи вужчого відродження норм УЛМ 20-х років і поєднання їх з нормами сучасної «офіційної» літературної мови, для чого слід передбачити — як вимушене тимчасове явище — певний перехідний період функціонування літературної мови з наявністю широкої варіантності структурних одиниць та їх написання. Наприклад: «Єдине, на чому я наполягав би, — з остаточною редакцією правопису, попри все, поспішати не варто. На певному перехідному етапі доцільно було б допустити багато варіантність написання окремих слів (щоб нікого не карали за помилки). А там життя покаже, чи справді перейде в широку мовну практику оте *любови й Атена* (замість установлених декретами 30-х *любові й Афіна*)»²⁸; «Вихід можна вбачати, очевидно, у тимчасовому паралельному використанні обох традицій із перспективою вибору єдиної норми після апробації варіантів (у термінології. — О. Т.) у науковому обігу», «Боязнь варіативності й розмивання норм у даному разі є безпідставними (у тексті саме так: у мн. — О. Т.)»²⁹. Такий перехідний період можуть визначати конкретніше — певною кількістю років: від двох-трьох або «кількох» (див., наприклад, вище у статті Я. Юзькова) до десяти. Наприклад, щодо реформування правопису: «...нові елементи передбачено вводити упродовж тривалого часу — не менше десяти років»³⁰; щодо термінології: «...протягом років, може, 10 слід дотримуватися повного лібералізму у фаховій називницькій слівні (у термінології. — О. Т.), аби практика наукова усталила додатне й відкинула зайве» (В. Козирський, В. Шендеровський. — Час, 28.08.1997, с. 11).

²⁸ Стріха М. Про мову, й не тільки : Відкритий лист до академіка Петра Толочка // ГУ, 7.06.2002.

²⁹ Масенко Л. Мова і суспільство : Постколоніальний вимір. — К., 2004. — С. 88, 91.

³⁰ Німчук В. Проект змін в українському правописі // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгресу українців. — К., 2002. — С. 16.

Розходження в поглядах щодо цього свідчать про те, що питання конкретних строків, які мають бути відведені для паралельного функціонування в мовній практиці тих чи інших виявів варіантності з тим, щоб згодом можна було визначати нормативний статус того чи іншого з таких варіантів, ніхто поки що не ставив на науково обґрунтовану основу, їх називають фактично навмання.

5. Підсумкові зауваження. Підсумовуючи розгляд явища широкого функціонування варіантності в сучасній мовній практиці, слід ще раз привернути увагу до таких, зокрема, моментів.

5.1. Якщо варіантність, що виникає в тих чи інших конкретних випадках слововжитку / словотворення як наслідок семантичних або стилістичних коригувань до наявних мовних одиниць, загалом нормально сприймається в мовній практиці (так само, як і звуження варіантності з цих же міркувань), то посилення варіантності як масове явище на різних мовних рівнях і в правописі унаслідок активізації дії відповідних прескриптивно-пуристичних тенденцій сприймається далеко не так однозначно в різних колах мовного соціуму й може мати не тільки позитивні, а й негативні наслідки для нормального функціонування УЛМ.

5.2. Усупереч певним романтичним поглядам на УЛМ як мову з «широкими» рамками нормативності³¹, у тому числі й варіантності, слід, безперечно, визнати, що в міру свого унормування літературна мова обов'язково передбачає й поступове обмеження варіантності, так що варіантність не можна трактувати як постійну й тим більше як «питому» ознаку УЛМ (за наявності семантично і стилістично не диференційованих варіантів здебільшого виникають запитання — причому не лише від «учня», а й від «учителя» — не тільки «А як краще?», а й збентежено: «А як же правильно?!»).

5.3. Що ж до розширення варіантності як тимчасового явища для певного перехідного періоду в розвитку УЛМ, зокрема й для її сучасного етапу, то, усвідомлюючи неминучість такого періоду для тих чи інших конкретних виявів варіантності мовних одиниць або їх написання, важко спрогнозувати його результативність у широкому масштабі — щодо варіативності двох чи навіть більше конкурентних мовних систем. Незважаючи на привабливість і демократизм подібних пропозицій, запровадження такого нібито перехідного періоду в умовах сьогоденного українського суспільства ледве чи здатне буде забезпечити належний рівень мовної стабільності, необхідний для нормального функціонування літературної мови, оскільки:

а) перехідний період, про доцільність запровадження якого тепер говорять особливо в плані реформування правопису — з посиланням, зокрема, на недавній досвід німецькомовних країн³², установлюють не для відстежування конкуренції між варіантами, а для поступового звикання суспільства до нових уже обраних фахівцями варіантів;

³¹ Сьогодні, звичайно, вже не можна серйозно сприймати характеристики української мови, що їх могли висловлювати ще сто років тому, причому навіть люди з безперечним симпатизуванням їй, на зразок: «Шевченко закоханий в красу української мови, її словесну розкіш, чудову співучість, невичерпний гумор, в її вільність від всякої граматичної неволі (! — О. Т.) ...» (*Луначарський А. В. Великий народний поет (Тарас Шевченко)* // *Луначарський А. В. Про літературу*. — К., 1960. — С. 617).

³² Пор. також пропозицію щодо запровадження перехідного періоду («наприклад, три роки») для впровадження в мовну практику нової редакції російського правопису (реформа, що так і не відбулася у зв'язку з масовими протестами): *Свод правил русского правописания. Орфография. Пунктуация* : Проект. — М., 2000. — С. 392.

б) що ж до встановлення конкретної тривалості такого перехідного періоду, то, як засвідчує мовна практика в Україні вже часів незалежності, протягом ось уже майже 30 років — тобто часу, значно більшого, ніж пропонувані для цього «кілька» або навіть 10 років, — хвиля варіантності у функціонуванні різних мовних одиниць і явищ не спадає. Цього не відбулося ще навіть у використанні букви г — одного з основних, так би мовити, завоювань нині чинного правопису й водночас, здавалося б, порівняно нескладного кроку в реформуванні УЛМ³³: досі ще не всі друковані видання спромоглися на такий крок, а в тих, де це зроблено, нерідко спостерігається багато відступів від правописних норм;

в) «відпускати» нормативний корпус УЛМ у «вільне плавання» для «саморегулювання» різних виявів її варіантності не можна, адже вона ще не зовсім усталилася як уже «самоорганізована система», оскільки в ній ще недостатньо діє чинник «природного добору» через неповну соціальну базу її функціонування; трактування різних аспектів її нормативності нерідко здійснюється з політизуванням — не завжди слушними звинуваченнями в «зросійщенні», «спольщенні» тощо, а в сучасних умовах, з одного боку, явно недостатнього впливу державних механізмів на мовну політику в країні, а з другого, — порівняно слабого вияву відповідних моральних імперативів у свідомості самого мовного соціуму регулювання її нормативної бази не повністю витримується навіть у державному секторі.

Отже, без належного контролю, у тому числі й самоконтролю з боку членів мовного соціуму, існує загроза того, що посилення варіантності в УЛМ як масове явище може ставати ще одним бар'єром на шляху не тільки її поширення як органічного знаряддя мислення і спілкування принаймні для більшості етнічного українського населення країни, її утвердження як знаряддя єднання нації, а й до встановлення звичайних контактів у межах мовного колективу³⁴. Звичайно, мовна практика породжує все нові й нові факти варіантності, що цілком природно для будь-якої літературної мови, але, по-перше, це все-таки не має ставати масовим і тим більше ніби перманентним явищем (як це спостерігається, наприклад, у мовній практиці української західної діаспори) і, по-друге, конкуренція між тими чи іншими варіантами має все ж якось завершуватися на користь одного з них.

³³ На початку використання цієї відновленої в українській графіці літери пропонувалося встановити строк (наприклад, 5 років), протягом якого написання г замість ґ не буде вважатися грубою помилкою (Німчук В. В. Про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія ґ // Мовознавство. — 1991. — № 3. — С. 21), але й дотепер, наприклад, у газеті «Експрес» її чомусь не поспішають запроваджувати, довго вона була відсутня в газеті «День» і т. ін.

³⁴ Пор., наприклад: «Нормативні мовні вимоги являють собою, як відомо, просто угоду, конвенцію про однакову поведінку. Дотримуючись спільних мовних норм, люди, що розмовляють однією мовою, досягають кращого взаєморозуміння. Їхньої уваги не відвертають, їх не дратують незвичні для них самих, а отже, не відразу зрозумілі або взагалі не зрозумілі слова та вислови співрозмовника. Більше того. Людина, що говорить точно так, як ми, і сприймається не як чужак, але як свій» (Милославский И. Г. Низкие истины об унижающем обмане // Знамя. — 1998. — № 8. — С. 193).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

а) словники, правописи:

- Андрус. — Українсько-англійський словник / Ukrainian-English Dictionary / Compiled by С. Н. Andrusyshen and J. N. Krett. — Saskatoon, 1990. — 1163 р. (перше вид. — 1955 р.).
- ВЗОС — Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Гол. ред. В. Т. Бусел. — К., 2004. — 253 с.
- Герас. — *Герасименко О. І.* Тлумачний та російсько-український словник з судової медицини. — Донецьк, 1999. — 294 с.
- Голоск. — *Голоскевич Г.* Правописний словник. — Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто ; Львів, 1994. — Вид. 12. — 461 с. (перше вид. — 1929 р.).
- ЗВФЕС — *Загородній А. Г., Возняк Г. Л.* Фінансово-економічний словник. — К., 2007. — 1072 с.
- Зубков — *Зубков М. Г.* Новий російсько-український політехнічний словник. — Х., 2005. — 900 с.
- Ізюмов — *Ізюмов О.* Російсько-український словник. — Х. ; К., 1930. — 903 с.
- КШ — *Козирський В., Шендеровський В.* Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики. — К., 1996. — 936 с.
- ОСУМ-75 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головашук, Т. В. Зайцева, І. С. Назарова, М. М. Пещак, В. М. Русанівський. — К., 1975. — 856 с.
- ОСУМ-94 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1994. — 864 с.
- ОСУМ-99 — Орфографічний словник української мови / Укл.: С. І. Головашук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К., 1999. — 989 с.
- ПУТ-2000 — Проблеми української термінології (Вісн. ун-ту «Львівська політехніка», 2000, 2002, 2004 pp.).
- ПУТ-2002
- ПУТ-2002
- ПУТ-2004
- РУАСПТ — Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології : Труднощі терміновживання / Укл.: С. Воробйова, Ю. Зайцев, Н. Соломашенко. — К., 1994. — 555 с.
- РУСКар. — *Караванський С.* Російсько-український словник складної лексики. — К., 1998. — 712 с.
- РУС-37 — Російсько-український словник. — К., 1937. — 890 с.
- РУС-48 — Російсько-український словник. — М., 1948. — 800 с.
- РУС-68 — Російсько-український словник : В 3 т. — К., 1968.
- РУС-92 — Російсько-український словник для ділових людей / Укл.: О. О. Тараненко, В. М. Брицин. — К., 1992. — 214 с.
- РУС-03 — Російсько-український словник / За ред. В. В. Жайворонка. — К., 2003. — 1424 с.
- РУС-4 — Російсько-український словник : В 4 т. — К., 2011–2014.
- РУСНТ-94 — Російсько-український словник наукової термінології : Суспільні науки. — К., 1994. — 600 с.
- РУСНТ-96 — Російсько-український словник наукової термінології : Біологія. Хімія. Медицина. — К., 1996. — 661 с.
- РУСНТ-98 — Російсько-український словник наукової термінології : Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. — К., 1998. — 890 с.
- СДМ-30 — Словник ділової мови / Укл.: М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — Х. ; К., 1930. — 248 с.
- СУМ-11 — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- СУМ-20 — Словник української мови : У 20 т. — К., 2010–2015. — Т. 1–6.
- СУМ-2012 — Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. — К., 2012. — 1317 с.
- УОС-09 — Український орфографічний словник. — 9-е вид., переробл. і доповн. / За ред. В. Г. Скляренка. — К., 2009. — 1011 с.
- УП-28 — Український правопис. — Х., 1928. — 97 с.
- УП-60 — Український правопис. — К., 1960. — 272 с.

- УП-90 — Український правопис.— К., 1990.— 240 с.
УП-93 — Український правопис.— К., 1993.— 238 с.
УП-99 — Український правопис: Проект найновішої редакції.— К., 1999.— 340 с.
УРРУС — Українсько-російський і російсько-український словник : Сфера ділового і професійного спілкування / Укл.: В. М. Бріцин, О. О. Тараненко.— К., 2011— 551 с.
УРСНТ — Українсько-російський словник наукової термінології / За ред. Л. О. Симоненко.— К., 2004.— 416 с.

б) засоби масової інформації:

ВЗ — «Високий Замок» (м. Львів); ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); Е — «Експрес» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; Кр. — «Критика» (часопис); ЛУ — «Літературна Україна»; МГ — «Молода Галичина» (м. Львів); МУ — «Молодь України»; П — «Поступ» (м. Львів); Сл. Пр. — «Слово Просвіти»; Суб. п. — «Суботня пошта» (м. Львів); УК — «Урядовий кур'єр»; УМ — «Україна молода»; УР-1 — Українське радіо (Перший канал); УС — «Українське слово»; УТ-1 — Українське телебачення (Перший канал); УУ — «Урок української» (журнал); УШ — «Український шлях» (м. Львів);

в) інші скорочення:

т/к — телеканал; т/с — телесеріал; СТН — «Служба телевізійних новин» (телепрограма); ТСН — «Телевізійна служба новин» (телепрограма).

О. О. TARANENKO

INTENSIFICATION OF CHANGES IN LINGUISTIC VARIATION IN STANDARD UKRAINIAN OF THE MODERN PERIOD (the end of 20th c. and the beginning of the 21st c.)

The author focuses on the intensive changes, occurring within the phenomenon of variation in the Ukrainian language of the modern period — the variations of linguistic units of different levels and the variation of naming by means of synonyms that provide both for the widening of this phenomenon, as well as, though more seldom, for its narrowing. A sophisticated complex of sociolinguistic and prescriptive factors underlies the processes.

Keywords: the contemporary Ukrainian standard language, the phenomenon of language variation, «variation explosion», purism.

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРЕТЕРИТАЛЬНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА В СЕРБЬСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглянуто співвідношення загальнонаукових, семантичних і формально-граматичних параметрів дослідження синтетичних та аналітичних форм минулого часу дієслова в сучасному сербському літературному дискурсі. Функціонування претеритальних форм дієслова аналізується в контексті геополітичного положення країни, історії сербського народу й специфіки формування його менталітету.

Ключові слова: синтетичні претеритальні форми, аналітичні претеритальні форми, імперфект, аорист, перфект.

Дієслово залишається основним лексико-граматичним засобом, здатним передавати безліч відтінків у відображенні часу в художньому дискурсі. Художня література найбільшою мірою репрезентує уявлення про час, що характеризуються яскраво вираженою антропоцентричністю й національною маркованістю, а художній дискурс акумулює й синтезує різні моделі часу. Тому дослідження способів репрезентації часу в художніх творах мають інтердисциплінарний характер і передбачають урахування низки параметрів. Одним з найцікавіших аспектів є можливі види кореляції між науковими уявленнями про минулий час і його відображенням у сербському літературному дискурсі, який демонструє різновиди симбіозу філософського осмислення часу й авторської фантазії.

Боснійський письменник М. Селимович наголошував, що взагалі вважає час і дійсність галюцинацією: «Чи існує минуле, або ж сучасність захаращує його, неначе бур'ян? Або ж існує лише минуле, бо сучасності немає; і ми усвідомлюємо її лише тоді, коли вона мине»¹. М. Павич, сербський історик літератури, у притаманній йому манері висловлює думку про часовий континуум: «Твоє минуле ховається в твоєму мовчанні, теперішнє — у твоєму мовленні, а майбутнє — у твоїх хибних кроках»². Тут закладено багато способів прочитання сенсу часу: адже мовчання зазвичай є не лише замовчуванням, а й переосмисленням і спогляданням подій крізь призму сучасності й майбутнього. Отже, уявлення про те, що минуле — щось абсолютно певне, що можна оцінити з історичної дистанції, часто виявляються примітивними. Про це образно писав М. Бердяєв: «Майбутнє є вбивцею кожної миттєвості, що минула; злий час розірвано на минуле й майбутнє, у середині якого стоїть якась невловима точка. <...> Є два минулих: минуле, яке було і яке зникло, і минуле, що й зараз існує для нас як складова час-

¹ *Selimović M.* Krug: Nezavršeni roman iz savremenog života // *Sabrana dela*. — Beograd, 1988. — S. 127.

² https://www.goodreads.com/author/quotes/80824.Milorad_Pavi.

тина нашого теперішнього»³. Цю тезу підкріплює думка М. Гайдеггера: «У правильно осмисленому й експлікованому феномені часу вкорінено центральну проблематику всієї онтології»⁴.

Незважаючи на схематизм і недосконалість поділу часового континууму на минуле, теперішнє і майбутнє, дозволимо собі, принаймні умовно, стверджувати, що минуле може сприйматися як антецедент стосовно теперішнього й майбутнього. Проте, слушно зазначає А. П. Загнітко, як найскладніша частина мови, «дієслово здавна хвилювало й цікавило лінгвістів своєю неповторністю та послідовністю формального (найбільша наповненість словоформ) і семантичного виявів. <...> У морфологічному просторі дієслівна категорія часу є енергетично сильною, однак її енергетика ситуативно зумовлена і дейксистично навантажена. <...> Категорія часу дієслова постає ситуативно зумовленою та предикативно навантаженою у внутрішньореченнєвій структурі»⁵.

На відміну від просторових відношень, часові відношення підлягають граматицізації. Досить виразними в цьому контексті є характерні риси сучасного функційно-категорійного підходу до опису дієслівної системи з погляду дослідження. Вони спираються на два методологічно значущі концепти — семантичний і функційний, які нині поєднуються в межах підходу, що визначається як функційно-категорійний. К. Симонова зазначає, що останній «не заперечує традиційного, враховує його здобутки, однак його концептуальні положення ґрунтуються на комплексному поєднанні формально-граматичних (від форми до значення) і семантико-граматичних (від значення або функції до форми) особливостей аналізованих мовних явищ. <...> На прикладі граматичних категорій дієслова виразно простежуються у їхньому складі три угруповання, що репрезентують ознаки трьох рівнів граматики — морфологічного, словотвірного і синтаксичного. Саме це дало підстави вченим кваліфікувати їх як міжрівневі, тобто такі, що виявляють ознаки двох або більше граматичних рівнів. <...> Власне-морфологічними, тобто категоріями словозмінного типу, у новітніх дослідженнях визначено лише дві непохідні категорії — часу і способу <...> Крім того, вони мають і виразні морфологічні (словозмінні) показники — закінчення особової парадигми»⁶. Іноді думки лінгвістів щодо визначення диференційних критеріїв погляду на проблему взаємозв'язку категорій часу й способу дещо різняться. Так, наприклад, В. М. Барчук диференційним з погляду категорії часу вважає критерій моменту здійснення дії, а релятивним — способу здійснення дії⁷. К. Г. Городенська підкреслює найістотнішу, на наш погляд, особливість відображення в мові категорії часу: «З моментом мовлення співвідносяться не самі стани та дії, що відбуваються в об'єктивній дійсності. З цим часовим орієнтиром їх співвідносить мовець, функція якого полягає в констатуванні об'єктивності дій та станів, що передують моменту мовлення або збігаються з ним, а також у висловленні своєї оцінки про реальність, яка відбувається після моменту мовлення»⁸. На основі порівняльного аналізу категорій часу й способу дієслова

³ https://chronos.msu.ru/old/quotations/tsitaty_vremya.htm.

⁴ Heidegger M. Sein und Zeit. — Tübingen, 1960. — S. 18.

⁵ Загнітко А. П. Семантико-граматичне енергетичне ядро дієслівності // Мовознавство. — 2014. — № 5. — С. 3; 5.

⁶ Симонова К. Г. Граматичні категорії дієслова: основні підходи до вивчення // Укр. мова. — 2012. — № 1. — С. 35–36; 37.

⁷ Див: Барчук В. М. Формальна і функціонально-семантична співвіднесеність категорій часу та способу // Там же. — 2011. — № 4. — С. 80; 83.

⁸ Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. — 1997. — № 1. — С. 41.

у позамовній дійсності дослідниця доходить важливого висновку про чітке розмежування двох самостійних дієслівних граматичних категорій: категорії часу, яка є відображенням реальних з погляду мовця дій та станів до моменту мовлення, і категорії способу дієслова, яка передає відношення між мовцем і потенційними діями й конкретизується через визначення мовцем умов для виконання потенційних дій та як спонукування мовцем когось здійснити потенційну або бажану дію⁹.

Ми поділяємо думку сербської дослідниці І. Антонич про те, що здебільшого «зв'язок між часом і мовою маніфестується у двох основних іпостасях: (1) час по-різному виявляється в мові. Мова відбиває концептуалізацію часу, але (2) й мова виявляється в часі й, відповідно до цього, перебуває в постійному русі й підлягає змінам. <...> Незалежно від різних можливих поглядів на співвідношення простір — час в інших науках, нині в лінгвістиці все-таки домінує думка про те, що часові відношення в мові являють собою метафоризацію просторових відношень»¹⁰. Ця теза безпосередньо суголосна позиції Р. Козеллека, автора відомої праці про часові пласти: «Коли говориш про час, не обійтися без метафор, бо час стає доступним уявленню лише через певні просторові одиниці. ... Питання, пов'язані з простором і часом, постійно перехреснюються між собою попри той факт, що первинним джерелом метафоричної виразності всіх часових образів залишаються просторові уявлення»¹¹. Аналізуючи специфіку співвідношення лінгвістичного і фізичного часу в дослідженнях Т. Дешерієвої про безпосереднє підпорядкування лінгвістичного часу фізичному та філософському його розумінню¹², ми радше схильні приєднатися до думки дослідників, які надають вирішального значення когнітивному підходові, антропоцентричним концепціям і відмінностям лінгвістичної та філософської часової картин світу¹³, а також тій обставині, що мова по-різному структурує свідомість, а отже, «руйнується єдина модель часу, позбавлена протиріч»¹⁴.

Унікальність сучасного синхронного зрізу сербської літературної мови, яка безпосередньо відбивається і в художньому дискурсі, полягає, зокрема, в конфігурації її претеритальної системи. Ю. С. Маслов виділяє так званий «напівааористний» сербсько-хорватський тип, що посідає проміжне положення між північнослов'янським «безаористним» типом (до якого, зокрема, належать усі східнослов'янські мови), і так званою «аористною» групою, яку репрезентують болгарська й македонська мови¹⁵. У мовах, що належать до північнослов'ян-

⁹ Там же. — С. 42.

¹⁰ *Antonić I. Vremenska rečenica.* — Sremski Karlovci ; Novi Sad, 2001. — С. 42–43.

¹¹ *Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Пер. з нім. В. Шведа.* — К., 2006. — С. 21.

¹² *Див.: Дешерієва Т. И. Лингвистический аспект категории времени в его отношении к физическому и философскому аспектам // Вопр. языкознания.* — 1975. — № 2. — С. 111.

¹³ *Див., наприклад: Piper P. Jezik i prostor.* — 2. dopunjeno izd. — Beograd, 2001. — С. 92–100; *Артемова О. А. Современные тенденции исследования времени в языке // Карповские науч. чтения.* — Минск, 2014. — Вып. 8. Ч. 2. — С. 163–166; *Марковский Б. В. Мифологичні основи сприйняття часу в християнській традиції // Мультиверсум : Філософ. альм.* — К., 2008. — Вып. 72. — С. 178–189; *Наконечна-Роганіна Л. Б. Про співвідношення лінгвістичного та фізичного часу // Лінгвіст. студії.* — Донецьк, 2010. — Вып. 21. — С. 66–69; *Наконечна-Роганіна Л. Синтез семантики часу і простору в українській мові // Там же.* — 2011. — Вып. 22. — С. 32–36.

¹⁴ *Иванова Т. Концепт «время» и модели времени в грамматике // Українознав. альм.* — 2012. — Вып. 9. — С. 139–140.

¹⁵ *Див: Маслов Ю. С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание.* — М., 2004. — С. 225–249.

ської групи, прості (синтетичні) претерити — аорист та імперфект — рано втрачаються, а на зміну цій опозиції приходить опозиція у вигляді перфективно-неперфективної групи дієслівних форм, у той час як загальнослов'янський претерит трансформується в простий претерит, який, власне, більше не може вважатися перфектом.

Непересічність ситуації посилюється відсутністю в сербській мові так званого переповідного способу, а також тією обставиною, що вона не належить до мов, у яких існують чіткі правила узгодження часових форм минулого часу. Дослідження історії сербської мови з урахуванням комплексу об'єктивних і суб'єктивних передумов її розвитку свідчить про те, що на тлі своєрідної експансії перфекта різні дієслівні форми минулого часу протягом різних етапів її становлення, а надто в новітній період, неоднаковою мірою поширені в різних діалектних ареалах. Крім цього, наразі синтетичні форми минулого часу тією чи іншою мірою присутні у мовній свідомості сербів.

Повертаючись до діалектологічної мапи, зазначимо, що в говірках, поширених на південь від Сави й Дунаю, відомий діалектолог М. Окука фіксує зникнення імперфекта, у той час як аорист він кваліфікує як живу категорію, на відміну, скажімо, від шумадійсько-воєводинських говірок, де його вживання обмежене, а плюсквамперфект використовується досить рідко¹⁶. Особливістю косовсько-ресавських говірок є доволі часте вживання аориста та імперфекта, тоді як у межах групи призренсько-тимокських діалектів імперфект уживається набагато рідше, ніж аорист. У східногерцеговинському діалекті аорист продовжує функціонувати, імперфект же має обмежену сферу використання й поступово втрачається. Для східногерцеговинського діалекту характерні збереження аориста й поступове зникнення імперфекта.

Отже, на морфологічному рівні ми є свідками своєрідної «агонії» синтетичних форм минулого часу (більшою мірою імперфекта і плюсквамперфекта, меншою — аориста). Утім, процес звуження сфери їхнього функціонування супроводжується цікавими наслідками: «Оскільки вони вживаються дедалі рідше, — зазначає П.-Л. Тома, — форми імперфекта, аориста і плюсквамперфекта можуть ставати експресивнішими: вони вживаються для досягнення стилістичних ефектів фокалізації, підкреслення <...>, пришвидшення або “стоп-кадру”. <...> Така конкуренція сприяє появі ефекту експресивності»¹⁷.

Наявна мовна ситуація є промовистою ілюстрацією до відомої тези О. С. Мельничука про те, що «важливу роль у процесі історичних змін мови відіграє <...> суперечність між тенденцією до стійкості й однаковості мовних навиків у всіх членів мовного колективу і зумовлюваними різними причинами <...> неусвідомленими відхиленнями в мовній практиці кожного члена колективу від загальноприйнятих зразків вимови і осмислення мовних форм»¹⁸. Окреслюючи обриси цього сегмента граматичного поля темпоральності в сербській мові, зазначимо, що його ядро становлять грамами минулого часу: *перфект, аорист, імперфект, плюсквамперфект, перфект без допоміжного дієслова* тощо, а також часові дієслівні форми, які в художньому дискурсі демонструють здатність до транспозиції, до відходу від своєї основної семантики і до вживання в генетично невластивій їм функції минулого часу: *футурум (майбутній час) І, конди-*

¹⁶ Див.: Okuka M. Srpski dijalekti.— Zagreb, 2008.— 135 s.

¹⁷ Тома П.-Л. Експресивност при употреби претеритних времена // Тезе и резимеи 45. Међународног састанка слависта у Вукове дане (17–20.IX.2015).— Београд, 2015.— С. 11.

¹⁸ Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи // Мовознавство.— 1981.— № 2.— С. 2; 29.

ціонал (умовний спосіб), інфінітив, імператив і т. д. На периферії перебувають недієслівні засоби — прислівники, іменники, прикметники, функція яких зводиться до локалізації дії в часі. До дальніх периферійних ділянок слід віднести дієприкметники, дієприслівники, вербоїди та синтаксичні конструкції, що мають модальне значення.

Проте вивчення граматичних засобів вираження минулого часу в сербському літературному дискурсі переконливо свідчить про те, що претеритальні форми дієслова й інші мовні засоби є лише експліцитними показниками вияву темпоральності. Очевидно, що суто лінгвістичного виміру — недостатньо, а отже, до дослідження слід залучити складний комплекс екстралінгвальних явищ, онтологічних, філософських та інших параметрів.

Ця проблема сягає своїм корінням історичної долі сербського етносу, багатовікового перебування в складі Османської та Австро-Угорської імперій. Пояснення слід також шукати і в специфіці геополітичного положення Сербії як країни, що лежить на перехресті різних релігій і культурних ареалів, у її буремній історії, у ментальності й генетичній пам'яті народу. Таким чином, ідеться про весь багатий історико-культурний контекст, про сакралізацію так званого «косо-вського міфу», великою мірою відображеного в драматично насиченому сербському епосі, а також в уявленнях про час представників сербської нації, які населяють різні території цієї країни ¹⁹.

Слід зазначити, що образ минулого часу в сербському художньому дискурсі, безумовно, відбиває загальнолюдські уявлення про цю складну категорію в контексті синтезу кількох моделей часу, що їх виділяють сучасні дослідники. Зокрема, нині здебільшого превалюють уявлення про час, які, власне, є синтезом чотирьох наявних моделей часу. Згідно з цими уявленнями, міфологічна модель є породженням аграрного культу. Схематично її можна зобразити у вигляді кола, яке символізує воскресіння людини після смерті й початок її нового життя. Друга модель — есхатологічна. Її основна ідея зводиться до того, що вся історія людства — це драма, текст, який уже заздалегідь написано. Третя модель — ентропійна; згідно з нею ніякого безсмертя не існує, але за інтенцією — протягом того нетривалого періоду, поки людина жива, вона є господарем усього. Четверта модель (втілення концепції Д. В. Данна) — це серійна модель часу, за якою час є багатоплановим і багатовимірним, і він є настільки багатовимірним, скільки існує спостерігачів ²⁰.

Утім, не варто забувати й про те, що вужчим, так би мовити, безпосереднім «спадковим» теоретичним підґрунтям, певним виявом генетичної пам'яті народу в граматичному втіленні часу в сербській художній літературі стали народні уявлення про час давніх балканських слов'ян, які досить детально описано в науковій літературі. Свого часу сербський географ, етнолог, антрополог та історик Й. Цвйіч широко висвітлював цю проблему в багатьох своїх працях, зокрема в розвідці «Психічні особливості південних слов'ян». Так, описуючи вдачу й риси характеру різних антропологічних типів сербів, він репрезентує їх здебільшого як людей енергійних, готових до самопожертви, з живою психологічною природою, у яких матеріальні цінності перебувають на другому місці порівняно з духовними.

¹⁹ Див., наприклад: *Перић Д. Ж.* Поетика времена српских усмених епских песама предвуковског бележења и Вукових збирки. — Београд, 2013. — 369 с. + 28; *Тирковић С.* Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије. — Београд, 2011. — 385 с.

²⁰ Докладніше про це див., наприклад: *Руднев В. О.* моделях времени. — <https://theoryandpractice.ru/posts/7481-rudnev>.

Представників сербського етносу автор описує як людей, котрі плекають свій національний менталітет і національну ідею, побожних, з патріархальними й стійкими моральними засадами, що особливо виявляються у ставленні до предків, родини, історії, батьківщини, релігії та основних онтологічних категорій буття²¹.

Зрозуміло, що попри всю повагу до наукової спадщини Й. Цвиїча нині ці спостереження й описи не можна сприймати однозначно, адже етнос розвивався й змінювався, і не випадково сучасні дослідники схилиються до думки, що історичний розвиток спростував деякі спостереження вченого. Однак, незважаючи на історичні обставини, що спричинили примусове тривале перебування сербів на території інших держав, в одній із найновіших праць сербських істориків та етнологів про приватне життя сербів показово зроблено акцент на тому, що психологічно сербське населення вирізнялося серед інших верств. Вирізнялося воно і в своєму ставленні до смерті як органічної частини минулого часового континууму. Увагу привертає, зокрема, таке цікаве свідчення: «У Габсбурзькій монархії православ'я мало статус віросповідання, до якого ставилися толерантно, що вможливило певні види публічної маніфестації віри, до них також зараховувалося право на публічні й урочисті похорони, що в Османській імперії було заборонено. <...> Розуміння невідворотності смерті як складника життя було частиною традиційного менталітету сербської етнічної групи, що представники інших етнічних груп у монархії, як і сама влада, часто сприймали з нерозумінням і обуренням»²².

Варто також звернути увагу на те, що, незалежно від багатьох спільних моментів у поглядах сучасних людей на час і від того, який саме акцент (міфологічний, релігійний, пов'язаний із фундаментальними науками тощо) превалює у соціокультурному конструюванні реальності й ментальності представників різних європейських народів, важливі зміни відбуваються не лише в змісті й характері інтерпретації концепції часу. Ідеться про відчутну амбівалентність у сприйнятті основних категорій буття: з одного боку, про наявність певного набору констант, з другого, — про виразну тенденцію до роз'єднання й фрагментарність як про риси, протилежні традиційній культурі²³.

Ця теза має безпосередній стосунок і до ментальності сербів як одного зі слов'янських народів, що здавна населяють балканський простір. У цьому контексті треба враховувати принаймні два визначальні моменти. Так, більшість дослідників слушно вважає, що їхній свідомості й донині притаманні міфологічний колорит, певна патріархальна традиційність, у тому числі й у сприйнятті феномену часу. Крім того, історія цього народу часто-густо оповита ореолом містичної таємничості й драматизму, не в останню чергу пов'язаних, зокрема, з косовським міфом.

Пошана до минулого, до традицій, які, безперечно, великою мірою формували їхні сучасні погляди на світ, уписуються в ширшу — балканську модель світу. Формулюючи сутність останньої, відома дослідниця Т. В. Цив'ян схильна вбачати основну властивість «балканськості» в тому, що «не унікальні явища складаються в унікальну мозаїку»²⁴. Для репрезентації такого наскрізного

²¹ Цвиїч Й. Психичке особине Јужних Словена. — С. 190–204. — <https://www.slideshare.net/ljubicaradovanovicnikolic/phisike-osobine-juznich-slovena>.

²² Поповић М., Тимотијевић М., Ристовић М. Историја приватног живота у Срба: од средњег века до модерног доба. — Београд, 2011. — С. 71; 74.

²³ Див., наприклад: Мешкова И. Н. Смысловая эволюция концептов пространства и времени в современной культуре : Дис. ... канд. филос. наук. — Ставрополь, 2007. — С. 175–176.

²⁴ Цив'ян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира / Отв. ред. В. Н. Топоров. — М., 1990. — С. 67.

балканського нюансу авторка пропонує характерний набір символів, заснований на системі понять, пов'язаних зі структурою часу: це, зокрема, *дорога* або *шлях* як засоби вираження безкінечності, закладені до структури простору, які можуть поєднувати, зв'язувати в одне ціле, нівелювати або, навпаки, роз'єднувати низку подій; іноді — це так званий «осьовий час» як символ спадкоємності та *«спресований час»* як одне з його семантичних відгалужень, коли особа нібито перебуває одночасно на декількох часових відрізках свого життя; це час як континуїтет без початку й кінця, «наскрізний час», пов'язаний з ідеєю лабіринту, руху в ньому й позачасового існування, тобто з відмовою від поняття часу взагалі.

Однак основоположною і традиційною є та модель, у межах якої час несе в собі ідею солярного кола або так званого балканського кола, клубка, що розмотується. Цей символ має певні особливості: коло рухається не лише навкруги своєї осі, а й поступально, і є здебільшого розімкненим, з хвилястою або зигзагоподібною будовою лінії. Крім цього, дослідники часто відзначають роль характерних балканських візуальних і рухових кодів: *орнаментів* і *меандрів*, *хореографічних кодів* — кругових танців, що гармонійно вписуються в наскрізну модель балканського міфопоетичного уявлення про часопростір із властивими йому циклічністю й вічним поверненням²⁵.

Очевидно, певний вплив на конфігурацію сегмента минулого часу поля темпоральності як системи в сербській мові мало й прийняття сербами, так само як і багатьма іншими слов'янськими народами, християнських поглядів на світ у їхній візантійській концептуальній та естетичній версії. Ця обставина справила істотний вплив і на розвиток ментальності й переосмислення категорії часу. Зокрема, вивчаючи давньоруський Пролог, писемну пам'ятку, що раніше не вивчалася, дослідниця Т. Д. Маркова здебільшого зосереджує увагу на вживанні низькочастотних претеритальних форм — перфекта і плюсквамперфекта, перший з яких став універсальною формою минулого часу, а другий — зник майже зовсім. Аорист виступає в згаданій пам'ятці найчастотнішою формою минулого часу, імперфект зустрічається дедалі рідше, плюсквамперфект також є низькочастотною формою з чітко визначеними семантичними характеристиками: плюсквамперфекти позначають дію, не включену до композиції, тобто дію, що здебільшого стосується преамбули сюжету.

Натомість перфект є в цій пам'ятці низькочастотною формою, попри те, що в давньоруських розмовно-ділових текстах досліджуваного періоду форми перфекта домінують і створюють враження найперспективнішої форми минулого часу. Перфект уживається тут здебільшого з дієсловом-зв'язкою (причому лише в формах 2-ої та 3-ої особи однини), але й без неї (кількість випадків таких уживань є ненабагато меншою, ніж кількість уживань перфекта з дієсловом-зв'язкою). На думку авторки, незважаючи на можливу варіативність тривалості дії (тривала; регулярно повторювана в минулому дія, яка продовжується і в момент, коли ведеться оповідь, або ж призупиняється до цього моменту чи спрямовується в майбутнє; короткочасна; однакратна тощо), результат будь-якого різновиду названих дій реалізує сему результативності і вже фіксується в момент

²⁵ Див. також: Цивьян Т. В. Движение и путь в балканской модели мира. Исследования по структуре текста. — М., 1999. — С. 10–15; Цивьян Т. В. Модель мира и её лингвистические основы. — 3-е изд., исправл. — М., 2006. — 280 с.; Злыднева Н. В. Орнамент как тип культуры // Миф. — София, 1989. — С. 95–107; Злыднева Н. В. Визуальный нарратив: опыт мифопоэтического прочтения. — М., 2013. — С. 219–233.

мовлення. Оскільки в давньоруській мові перфект споконвічно вживався на позначення дій, що відбулися в минулому, але були пов'язані з теперішнім часом, у XVI ст. перфект істотно розширює семантичний спектр у текстах ділового характеру і «вбирає» в себе відмінки аористної й імперфективної семантики²⁶.

У підсумках дослідження Т. Д. Маркової привертають увагу не лише лінгвістичний вимір, а й філософсько-методологічні параметри. Так, зокрема, авторка доходить висновку про те, що «плосквамперфект може пов'язати минуле з теперішнім і майбутнім у суцільний ланцюг подій, об'єднаних загальним результатом. <...> Претерити є підсистемою не лише в мові, а й у тексті, де вони функціонують злагоджено, активно взаємодіючи як в аспекті семантики, так і в аспекті композиційного включення. <...> Тому й зміни, пов'язані з витісненням одних минулих часів іншими, необхідно розглядати тільки як зміни системні, що “зачіпають” увесь організм, який формують претерити. Еволюція претеритальної системи явно спрямована в бік формування в мові, а отже, і в національній свідомості, принципово нової концепції — концепції **осьового часу**. <...> Опанування простору нової релігії привело врешті-решт до певного зміщення традиційних акцентів: від перейнятої у Візантії **оповіді** про диво Боготілення й воскресіння до передчуття **Зустрічі**. <...> Для осмислення такої перспективи, для усвідомлення реальності інобуття потрібна й інша темпоральність, інше відчуття часу й себе в ньому, потрібна дієслівна система, також спрямована у майбутнє...»²⁷.

Невід'ємною складовою частиною сучасних наукових розвідок у царині уявлень про час стали так звані «ментальні мапи», які максимально сприяють візуалізації певного поняття, описують і структурують його, і на яких балканський півострів у контексті наявних стереотипів і поділу на «специфічно балканське» (в тому числі й «суто сербське») та «європейське» часто протиставляється європейському з конотацією «інакшості».

Стосовно колективної пам'яті сербів нерідко вживаються стереотипні визначення на зразок: «патріархальна балканська відсталість», «одержимість минулим і генеалогіями», «соціум, звернений до минулого», «темний, похмурий бік Європи», «колективне антиєвропейство» тощо. Утім, такому сприйняттю нерідко протиставляються й уявлення про «модерну», «європейську», «космополітичну» Сербію. Проте, як зазначають дослідники, типовими параметрами базових онтологічних категорій сприйняття світу, закріпленими за південно-східною частиною Європи, а надто — за Сербією, залишаються установлені уявлення про орієнтацію цього народу на «культурну пам'ять», тобто про значну схильність його до зберігання колективних спогадів або їхнього міфологічного мислення²⁸.

²⁶ Детальніше про це див: *Маркова Т. Д.* Функционирование форм перфекта и плюсквамперфекта в древнерусском Прологе XVI века // Вестн. Челябин. гос. пед. ун-та : Сер. «Филология и искусствоведение». — 2010. — № 1. — С. 303–312.

²⁷ Там же. — С. 312; також докладніше про це див.: *Маркова Т. Д.* Время и вечность в претеритальной парадигме древнерусского Пролога XVI в. // Вестн. Новгород. гос. ун-та им. Ярослава Мудрого. — 2009. — Вып. 54. — С. 43–47; *Маркова Т. Д.* Славяно-русский Пролог как транслятор православной модели жизни // Вестн. Челябин. гос. пед. ун-та. — 2012. — № 8. — С. 281–289; *Меречина С. И.* Система глагольных форм времени в произведениях Кирилла Туровского : Дис. ... канд. филол. наук. — Казань, 2001. — С. 2–9; *Петрухин П. В.* Экспансия перфекта в древнерусском летописании как типологическая проблема // Исследования по теории грамматики / Ред. Ю. А. Ландер, В. А. Плунгян, А. Ю. Урманчиева. — М., 2004. — Вып. 3. — С. 313–329.

²⁸ *Đerić G.* Svakodnevne diskursivne prakse o «osobinama naroda» i važnosti nacionalnog identiteta // Politika i svakodnevni život Srbije 1999–2002 / Ur. Z. Golubović, I. Spasić, Đ. Pavličević. — Beograd, 2005. — S. 175–210.

Отже, серед характерних рис парадигми сербської ідентичності, безпосередньо пов'язаної з минулим часом, традиційно чітко простежуються повернення до минулого, а також певні символічні й культові дати в так званих колективних автобіографіях. До останніх належить, наприклад, пов'язаність із міфами, релігійними віруваннями й ритуалами і, звичайно ж, із трагічною битвою на Косовому полі на Відовдан у 1389 р.

Великою мірою світло на цю проблему, щоправда, в дещо іншому ракурсі, проливають фундаментальні польові дослідження на теренах Балкан німецького вченого-етнолога й культуролога, редактора часопису «Ethnologia Balkanica», фахівця в галузі міжкультурної комунікації К. Рота. Вони стосуються культури побуту й уявлення про світ балканських народів (зокрема, сербів) доби драматичних соціально-політичних змін у південно-східній Європі на «зламі» епох: доби переходу від соціалізму й постсоціалізму до демократії. Як відомо, часто ці зміни супроводжувалися війнами й міжнаціональним військовим протистоянням, а на рівні ментальності К. Рот простежує, як люди сприймають те, що отримали у спадок від соціалізму, й реагують на серйозні виклики процесу глобалізації. У своїй монографії під промовистою назвою «Картини в свідомості»²⁹ він приділяє велику увагу дослідженню розширення меж ЄС на Балканах, втраті Сербією Косова й Метохії, впливові цього процесу на свідомість сербів, певному розчаруванню від очікувань, пов'язаних з майбутнім вступом до ЄС після короткого періоду ейфорії, що призвело до появи серед населення скептичних настроїв, фрустрації, втрати відчуття перспективи, безнадії, безвиході тощо, підсилюваних до того ж численними фінансовими кризами. Щодо наслідків, викликаних такими стрімкими змінами, які безпосередньо торкнулися ментальності сербів, у передмові до свого дослідження пізнішого часу К. Рот зазначає: «Ця зміна для багатьох людей стала шансом, але для більшості сильним або ж надто сильним викликом, що призвів до відповідної протилежної реакції: це повернення до натурального виробництва лише з метою прохарчуватися, відсторонення й бажання жити у “власній шкаралупі”, звернення до історії або навіть ностальгічне занурення в народну культуру або оце “балканське” в ній»³⁰: болгарська чалга, так само як і сербський турбофолк, є найочевиднішими музичними формами вираження цієї гонитви за «балканською ідентичністю».

Разом з тим, дедалі частіше висловлюються думки про неоднозначність у тлумаченні поглядів на основні категорії, потяг до їхнього збереження або відкидання інтеграційних процесів, а також про відносність самих традицій поділу європейського географічного простору³¹. Коментуючи критерії сприйняття часу, а відповідно й модель поділу суспільства, запропоновану американським ученим Дж. М. Хелперном, сербська дослідниця Г. Джерич справедливо зауважує, що саме вивчення соціальної поведінки 90-х років минулого століття крізь призму парадигми трьох часових осей лягло в основу загальноприйнятих уявлень про вкоріненість нібито «допотопного» й міфологічного мислення у сербів. Ідеться про лінійну, циклічну та лімінальну часові осі. І якщо лінійному сприйняттю притаманні одноманітний плин часу й своєрідне строго послідовне «на низування» подій на часовій осі, а циклічному — круговий час (події, що повто-

²⁹ Див.: Rot K. Slike u glavama: ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi / Prevela s nemačkog A. Kostić. — Beograd, 2000. — 392 s.

³⁰ Rot K. Od socijalizma do Evropske Unije. Ogledi o svakodnevnom životu u jugoistočnoj Evropi. — Beograd, 2012. — S. 29–34.

³¹ Див.: Subotić M. Tradicija podela: prilozi simboličkoj geografiji evropskog prostora // Integracija i tradicija. — Beograd, 2003. — S. 79–97.

рюються), то лімінальний час як важливі віхи фіксує певні важливі історичні події, причому незалежно від їхньої віддаленості в лінійному сенсі від ситуації, в якій про них ідеться. Лінійне розуміння часу, як правило, асоціюється із суспільством, високорозвиненим в індустріальному відношенні й спрямованим до майбутнього, а уявлення про циклічний час — з традиційною людською спільнотою, що займається землеробством.

Сприйняття лімінального («примарного», «застиглого», гранично зконцентрованого) часу, де минуле, теперішнє і майбутнє є максимально «злитими», часто в одній точці, фактично дуже мало досліджувалося на прикладах європейського суспільства. Надзвичайно вагомими в цьому розумінні, зокрема для дослідження лімінального часу, стали етнографічні польові дослідження американських учених Дж. М. Хелперна та його дружини Б. Керевські-Хелперн у Сербії. Згодом подружжя значно розширило контекст і підкріпило його результатами польових досліджень на теренах Боснії, Чорногорії, Македонії, Хорватії та Словенії. Понад тридцять років Дж. М. Хелперн та Б. Керевські-Хелперн періодично збирали й аналітично переосмислювали матеріал, фактично в самому «серці» Сербії — в селі Орашац, у Шумадії. Завдяки сербському етнологістові М. Філіповичу Дж. М. Хелперн обрав саме цей, найадекватніший ракурс дослідження: зріз життя й уявлень про світ людей із села в центральній Сербії³². У центрі дослідження — питання, пов'язані з тим, які саме особливості структурують пам'ять народу про своє колективне минуле й чи впливає форма, в якій зберігається колективна пам'ять, на спосіб передавання інформації. У розділі, безпосередньо присвяченому лінійному й циклічному часові, автори ставлять перед собою мету зв'язати накопичені факти за допомогою концептів лінійного й циклічного часу: «Тут не йдеться про незалежні системи. <...> Для ціннісних відмінностей між цими часовими процесами характерно, що набагато легше визначити лінійний час як негативний і циклічний як позитивний. Лінійний час не має фіксованого кінця. <...> Його можна проектувати на минуле, але не можна легко визначити стосовно минулих подій. З культурологічного погляду лінійний час плине у світському, а не в сакральному контексті. Ушанування святого має визначатися як циклічний час»³³.

Зазначені вище теоретичні положення проілюструємо на прикладі знакового літературного твору, який, на нашу думку, найяскравіше ілюструє параметри, що стосуються категорії минулого часу в ментальності сербів. Ідеться про відомий роман «Облога церкви святого Спаса» сучасного сербського письменника Горана Петровича, представника постмодернізму й лауреата престижної сербської літературної премії журналу «НІН». Роман було написано 1997 р., він просякнутий передчуттям трагічних подій і є довершеним зразком переосмислення сербської історії. В основі сюжету твору — реальні історичні факти, а саме вторгнення на початку 1290-х років об'єднаного війська болгар і куманів у Сербію і знищення монастиря Жича, розташованого поблизу міста Кралева. В основі роману — виразний етноментальний символ чотирьох вікон, які монах Сава, брат сербського короля Стефана Першовінчаного, нібито привіз із Нікеї і наказав встановити на верхньому поверсі притвору церкви Святого Спаса. Через ці вікна, що символізують очі, відкривається не лише панорама на всі чотири сторони

³² Див.: Halpern J. M., Kerewsky B. A. Serbian Village in Historical Perspective. — New York, 1972. — 152 p.

³³ Керевски-Халперн Б., Халперн Дж. М. Трећина века у проучавању српског. Са енглеског превела М. Прошић-Дворнић // Етнолошке свеске. — Београд, 1986. — Бр. 7. — С. 153.

світу, а й на «чотири напрями часу», що їх окреслює письменник: це — минулий час, теперішній, майбутній і «далекій теперішній час».

Минулий час в уяві письменника є славетною сторінкою історії країни — сильна середньовічна держава; майбутній час — події, що відбуваються через сім століть, — буремне існування невеликої держави, затиснутої між великими країнами, якій загрожують «останні часи»; теперішній час — радісне святкування Великодня в церкві Святого Спаса в монастирі Жича. Час «далекого теперішнього» реалізується в описі навали війська відинського князя Шишмана на монастир Жича. Метою князя було отримати пір'їнку Ангела, що її Святий Сава залишив для зберігання ігуменові монастиря. За сюжетом твору, силою молитов вірян церква Святого Спаса під час навали чужоземців здійнялася в повітря, проте все одно її було захоплено ворогами. Крамар Андрія зі Скадара, порушивши заповіт Святого Сави, відкрив усі чотири вікна одночасно, унаслідок чого передчасно відкрите «недозріле» майбутнє розвинулося лише на декілька років уперед і «боготкані» часи було сплутано. За легендою, востаннє вікна, що символізують усі чотири напрями часу, було зібрано до купи в Жичі, у келії Святого Сави. Однак Андрія Скадарець «викрав час», який належав монастиреві, що спричинило катастрофу: «сербський час» (минулий, теперішній і майбутній) — «розсипався в прах і переплутався», тому нині вікна в обидва теперішні часи закладено камінням. Як справедливо зазначають дослідники, роман Г. Петровича є художньою спробою втілення концепції християнського сприйняття часу, яке є антиномічним за своєю суттю, — адже лінійність у ній органічно співіснує з циклічністю. Крім цього, «Облога церкви Святого Спаса» є прагненням втілити біблійну версію історії людства, яка навчає того, що порушення священних заповідей неминуче призводить до непоправних наслідків³⁴.

Г. Петровиц досягає неповторної самобутності завдяки віртуозній мистецькій «грі» з часовими планами (адже деякі події його роману відбуваються в минулому, деякі — в наші дні, при цьому всі вони явно спроектовані на майбутнє), введенню до контексту реальних історичних постатей сербської середньовічної історії та вигаданих персонажів минулого й сьогодення, майстерному балансуванню на межі сну й дійсності, що реалізується через арсенал непересічних імпліцитних і експліцитних виражальних засобів. Автор відмовляється від усталеної конфігурації хронотопу, ламає стереотипні уявлення про час, натомість пропонує читачеві химерний часовий код, стереоскопічну систему часових координат, що ґрунтується на використанні вікна як неповторного міфопоетичного символу. Саме такий сакральний-символічний зміст сконцентровано, наприклад, у заголовку восьмого розділу роману («Чотири стране света и четири главна смера времена»), який виконує одразу декілька важливих функцій: з одного боку, парцеляції дискурсу, з другого, — релевантного фактора когезії й когерентності тексту.

Як відомо, синтетичні форми минулого часу — аорист і імперфект — є особливо «виграшними» не лише в плані введення часових координат, а й у сенсі стилістики подачі мовного матеріалу. З погляду стилістики репрезентації часових шарів особливо помітними є короткі речення, засновані на використанні експресивного потенціалу синтетичних форм аориста: оповідач часто-густо домагається стрімкої «зміни кадрів», яка створює враження візуалізації дискурсу:

³⁴ Докладніше про це див., наприклад: Маркова В. А., Суховой А. Н. «Слова привести в согласие»: творчество Горана Петровича в христианском контексте // Вісн. Харків. держ. акад. дизайну і мистецтв. — 2007. — № 3. — С. 204–210.

«Храм се стресе (тут і далі курсив наш. — В. Я.). Тргну. Неодлучно застаде. Нешто пуче. Потом звекну. Уз туп удар у трави завршише громадни обручи Земљине теже. Црква Светог Спаса се ваздигну навише»³⁵. Іншим прийомом реалізації внутрішньої форми аориста як потужної, експресивно забарвленої претеритальної форми може бути приклад, коли вона стає авторові в пригоді на початку та наприкінці абзацу. Природно, що в цьому випадку вона виконує роль стилістичної інкрустації тексту: «И тако и би. ... Напоследку, потпуно пуче — у мукло ћутање»³⁶.

Часто наратор досить близько підпускає до себе читача в тому розумінні, що нібито дає йому примарну можливість досягнути сенс часу. Створюється враження того, що ще трохи — і час можна буде обчислити, майже доторкнутися до нього, оскільки він виступає конкретною одиницею виміру простору або навіть продуктом харчування, предметом, який можна розсипати, тощо. З іншого боку, він залишається ілюзією, плинною рікою, яка сама відміряє відведений людині вік: «Седм векова даље од жучне видарске расправе, три мастора нађоше жену која је у свом сну већ чекала крај распремљене колевке»³⁷. Взаємопов'язаність часо-просторових вимірів експліцитно передано в реченні не стільки претеритальною формою, скільки дискурсивним маркером тексту з узагальненою, символічною семантикою. На підтвердження цієї тези можна навести ще два красномовні приклади створення образу часу як живої субстанції і як абстрактного символу: «Истина, овај је прозор често показивао и неразумљиве слике, рецимо, у самом средишту једног западног града *механичку нараву која се храни свежим временом...*», «Само расипате време....»³⁸.

Амбівалентність сприйняття часу як сакралізованої символічної субстанції виявляється в своєрідному ототожненні його з образом *Долі* як усталеного, заздалегідь продуманого порядку існування речей і явищ: «Редослед се не може реметити. Дани се не могу прескакати. Таква је људска судбина»³⁹. Довершеного вербалізованого втілення образ *Долі* набуває в порівнянні його з символічним образом неблаганного *Колеса-Часу*: «Али, судбина је точак. ... У ноћи када је и на јави осетила прве трудове, цар Теодор Ласкарис никако није отпуштао Филипу у њене одаје»⁴⁰.

Невід'ємним складником стилістичної тканини роману Г. Петровича, що, безперечно, збагачує і робить його неповторним, є наявність у ньому оніричних мотивів. Незважаючи на те, що цей стилістичний прийом аж ніяк не можна назвати новим, під пером Г. Петровича він набуває неповторного змісту. Так, зокрема, ключові позиції в системі образності роману «Облога церкви Святого Спаса» посідають події та описи, які однозначно не можна віднести до певного онтологічного або часового плану. Вони перебувають на межі сну й реальності, а за стилістикою подачі нагадують фільми видатного іспанського режисера Луїса Бунюеля (особливо, скажімо, його стрічку «Скромна принадливість буржуазії»), де перетікання сну в реальність і продовження реальності уві сні є характерним художнім прийомом, вирватися з «обіймів» якого глядач просто не в змозі: коли він черговий раз починає стежити за якоюсь начебто реальною ху-

³⁵ Усі цитати з літературного твору подано за виданням: *Петровић Г.* Опсада цркве светог Спаса.— Београд, 2008.— С. 76.

³⁶ Там же.— С. 181.

³⁷ Там же.— С. 58.

³⁸ Там же.— С. 35; 58.

³⁹ Там же.— С. 117.

⁴⁰ Там же.— С. 57.

дощньою колізією, виявляється, що це був сон, а коли він переймається мареннями й сновидіннями якогось персонажа, вони несподівано й непомітно «перетікають» у реальний часовий пласт і т. д. Усі ці прийоми мають, проте, одну спільну ознаку: вони є засобом маніпулювання свідомістю реципієнта й могутнім важелем впливу на його підсвідомість.

Аналізуючи експліцитні вербальні засоби аналізованого роману, не можна не згадати про майстерні авторські прийоми використання імперфекта, значення якого, так само, як і значення аориста, було предметом численних дискусій. Надзвичайно виразними є свідомі авторські повтори тієї самої імперфектної форми дієслова наприкінці розділу, як-от: «Жича *се пуњаше* мирисом тамјана, као раним мирисом мироносница...», «Жича *се пуњаше* светлошћу, као неугасивим огњем», «Жича *се пуњаше* великом, победном песмом»⁴¹. Особливе місце в поетиці часових нашарувань роману посідають імперфекти, які вживаються в експресивно забарвлених діалогічних пасажах або для так званого «перемикання» реплік персонажів: «— Чедо моје, знаш ли ти шта чиниш? Не познајеш ти овај вир дубоки! Нећу да изгубим и другог сина! — *мољаше* Саву отац Симеон, указујући му се из сна у сан, сав у скрби», «— Добар сан и теби, намерниче! — *расположено одвратише* три мајстора»⁴².

Симптоматично, що у вимірі подібної часової парадигми перебуває і загальне поняття про філософію життя, яке проповідує Г. Петрович. Незважаючи на уявну безапеляційність суджень автора, наступний чудовий метафоричний образ, який до того ж відкриває черговий розділ, також подається крізь призму тісного переплетіння сну й реальності: «Сваком је дана *одређена мера сна или јаве*. Неко лагано, неко журно, али се *ова количина накнадно не може увећавати или умањивати*, она је *непроменљива*. Пре или касније *корито времена* опусти. Оба-ле остану, но између њих ништа више не тече»⁴³.

Цікавими з погляду авторської репрезентації часового стратуму твору є й випадки повторів тих самих, на перший погляд, нейтральних у стилістичному відношенні претеритальних форм перфектів від дієслова *бити* («основного дієслова буття») на початку кожного з абзаців, які є, по суті, завершальним акордом, вишуканою стилістичною інкрустацією розділу: «Ох, како *је било* монасима када је гомила камена, јаука и земље затамила једно уздање», «Ох, како *је било* мирјанима, када су од целе Милутинове војске препознали несрећног Гојка», «Ох, како *је било* свима док су слушали веселе усклике Бугара и Кумана», «Ох, како је све то, уистину, *било* тужно за гледање»⁴⁴. Певна річ, це не означає, що, описуючи події сербської середньовічної історії, автор роману опікується лише бажанням передати особливості граматичної структури тогочасного мовного зрізу, проте авторське прагнення до стилізації урізноманітнення прийомів художнього викладу за рахунок синтетичних претеритальних форм не викликає жодних сумнівів. Таким чином, промовиста релевантна риса, яка вирізняє арсенал образних засобів Г. Петровича, полягає в цілком свідомій зміні експліцитних вербальних засобів залежно від часу описуваних подій: «Седа брада и косе некада моћног самодршца, милостивог великог жупана Стефана Немање, *беху* влажне од дуга пута под звезданим искрама», «Нигде на видику *не беше* двоглавих орлова, заштитника Источног царства», «Византинци <...> *увидеше* да им

⁴¹ Там же.— С. 12.

⁴² Там же.— С. 99; 132.

⁴³ Там же.— С. 121.

⁴⁴ Там же.— С. 182.

нема спаса, *стадоше се спремати* <...> Мимо мољенија једино *беше* хроничар Никита...», «Сам краљ *се пресвуче* у младе хаљине, па коштаним чешљем *стаде да крепи* своју дугу браду», «Већ после неколико одговора и свуда по амфитеатру *лебдео је* осећај да ће овај кандидат <...> благо положити пријемни испит за упис на студије орнитологије», «Међутим Богдану више *нису сметала* овако сеновита питања»⁴⁵.

Попри той факт, що однозначного тлумачення проблеми часу наразі немає, Сербія, поза всяким сумнівом, продовжує привертати увагу слов'янських і зарубіжних дослідників як країна, овіяна ореолом таємничої міфологічної архаїки, традиційності, патріархальності, містичності й зверненості до минулого. У поетичній формі цю думку найобразніше висловила Д. Максимович — відома сербська письменниця минулого століття: «Србија је велика тајна; не зна дан шта ноћ кува, нити ноћ шта зора рађа, не зна грм шта суседњи грм сања нити птица шта се догађа између грања....Сваког часа све се мења, ниједног кута ни листа нема да није тајна»⁴⁶.

V. I. YARMAK

GENERAL PARAMETERS OF THE STUDY OF PRETERITE VERB FORMS IN SERBIAN LITERARY DISCOURSE

The article deals with correlation of general scientific, semantic and formal grammar parameters of research regarding synthetic and analytic past tense verb forms in contemporary Serbian literary discourse. Functioning of preterit verb forms is analyzed in the context of the country's geopolitical position, history of the Serbian people, and specific character of its mentality's formation.

Key words: synthetic preterit forms, analytic preterit forms, imperfect, aorist, perfect.

⁴⁵ Там же.— С. 16, 228, 229; 127; 129.

⁴⁶ Максимовић Д. Србија је велика тајна.— https://laban.rs/lib/Desanka_Maksimovich/Srbija_je_velika_tajna.

А. П. НЕПОКУПНИЙ І РОМАНІСТИКА (СПОГАДИ Й МІРКУВАННЯ)

Предметом статті є особлива частина наукового діапазону А. П. Непокупного як індоєвропеїста, а саме інтерес до романського мовного матеріалу. На основі аналізу однієї з його порівняльно-історичних розвідок розглядаються особливості дослідницького підходу вченого, специфічне явище деонімізації (апелятивації) етнонімічних назв, а також асоціативний принцип, незмінно важливий для зіставних і типологічних досліджень.

Ключові слова: мовні контакти, індоєвропейські мови, порівняльно-історичні студії, етнонімічні назви, апелятивація.

Згадуючи про А. П. Непокупного і його наукові звершення, ми наголошуємо на його істотному внескові у вивчення мовних контактів, насамперед балто-слов'янських, і вже ця обставина дає змогу говорити про нього як про індоєвропеїста, адже назване питання традиційно було й залишається одним з ключових у дослідженні мов індоєвропейського ареалу.

Такий вибір для А. П. Непокупного неодмінно передбачав належне ознайомлення з історією і сучасністю інших мов, серед яких важливе місце він цілком резонно відводив германським. Очоливши науковий осередок, який завдяки йому став відділом романських, германських і балтійських мов, учений спрямував увагу свою і співробітників на порівняльно-історичні студії, присвячені цим мовам у поєднанні з мовами слов'янськими (насамперед українською), розширивши свій науковий горизонт. Його семасіологічні розвідки ґрунтувалися на характерних германо-балто-слов'янських мовних паралелях-ізогlossen, проте він не оминав увагою показові факти з інших мов, у тому числі романських (румунської, французької, італійської), працюючи над численними лексикографічними та художніми джерелами.

Ось один з характерних прикладів: 1994 р. у підготовленій інтернаціональним авторським колективом монографії «Проблеми сучасної ареалогії» з'явилася його невелика за обсягом, але, як завжди, змістовна стаття під майже сенсаційною (хоча, зрештою, характерною для його стилю) назвою «Апелятив *литва* в «Енеїді» І. П. Котляревського та його культурно-історична паралель в «Несамовитому Роланді» Л. Аріосто»¹, що відкриває розділ «Ареалогія і культура» (пізніше її було видано також в італійському перекладі).

Зазначимо, що обидва твори, написані різними авторами, різними мовами і в різний час, об'єднує, зокрема, насиченість цінним етнографічним матеріалом. Варто сказати, що особливістю наукового підходу А. П. Непокупного була увага до етнолінгвістичних і культурологічних аспектів, які для нього традиційно становили органічну частину мовознавчих досліджень. Саме цим пояснюється

¹ *Непокупний А. Апелятив литва в «Енеїді» І. П. Котляревського та його культурно-історична паралель у «Несамовитому Роланді» Л. Аріосто // Проблеми сучасної ареалогії. — К., 1994. — С. 288–293.*

його особлива зацікавленість ономастикою, зокрема етнонімікою, якій він присвятив чимало сюжетів. Так, хоронім *Литва* й похідні від нього етнонімічні назви детально аналізуються в різних його працях.

Що ж до названої вище статті, то в ній ідеться про уточнення «російсько-італійської культурно-історичної паралелі» за рахунок розширення її «північно-слов'янським» (авторський термін), зокрема українським, матеріалом. Отже, збірна назва *литва* на позначення литовців у Котляревського (а текст поеми, як відомо, написано наприкінці XVIII ст.) порівнюється з надзвичайно цікавою згадкою про «росіян або литовців» (*Rusci o ... Lituani*) в італійського класика в поемі початку XVI ст. (перший російський переклад датується 90-ми роками XVIII ст., коли було створено українську «Енеїду»). До того ж в обох випадках ідеться про так званих ведмежих поводчиків (мандрівних циркачів), що походили з території Великого князівства Литовського, тож у Котляревського слово *литва* вживане (за А. П. Непокупним) радше в значенні професійного терміна «ведмежого театру»:

«Литва на сурми засурмила,
Ведмедів зразу зупинила»².

Водночас в італійському тексті назва *Lituani* (власне «литовці») належить до тих, які «зберігають своє вихідне етнічне значення»³. Не меншою мірою ця теза стосується й назви *Rusci* (в сучасній італійській *russti*), але слід сказати, що в Італії, так само як в Іспанії або Португалії, тогочасні уявлення літераторів (і не тільки) про східноєвропейські реалії були не досить чіткими.

Прикладом може слугувати хоча б драматичний твір іспанського класика Лопе де Веги «Великий князь Московський, або Гнаний імператор» початку XVII ст., («*El Gran Duque de Moscovia y emperador perseguido*»), власне «Великий герцог Московії й переслідуваний імператор»). Це іспанські варіації на тему російської історії часів Бориса Годунова, за дещо іронічним визначенням сучасного російського критика Я. Шенкмана, — «екшн часів Лжедмитрія».

На нашу думку, інтелект і креативність ученого далеко не в останню чергу виявляються в тому, що вони живлять мислення читача, пробуджуючи різномірні асоціації (згадаймо О. О. Потебню: «Мова виникає з асоціацій ... і, навпаки, дає початок новим асоціаціям»⁴).

Повертаючись до часів Л. Аріосто, згадаймо інший визначний літературний твір XVI ст. — епічну поему «Лузіади» великого португальця Луїша де Камоїнша, текст якої теж рясніє етнонімічними та іншими етнокультурними назвами, у тому числі й тими, що стосуються європейського Сходу. Наведемо як приклад такі рядки з пісні третьої, що містять матеріал, вартий окремого етнолінгвістичного етюд:

«Entre o Mar e o Tánais, vive estranha
Gente: Ruténios, Moscos e Livónios,
Sármatas outro tempo ; e na montanha
Hircínia os Marcomanos são Polónios.
Sujeitos ao Império da Alemanha
São Saxonos, Boêmios e Panónios»⁵.

У дещо вільному російському перекладі О. Овчаренко (1999) читаємо:

² Там же. — С. 289.

³ Там же. — С. 292.

⁴ Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 525.

⁵ Camões L. de. Os Lusíadas. — Porto, s. a. — P. 113.

«Меж Танаисом и холодным морем
Рутенцы и сарматы проживают,
А рядом, средь неведомых просторов
Издrevле московиты обитают.
Геркинии лесной холмы и горы
Империю германцев защищают,
Вместившую богемцев и саксонцев,
Поляков, маркоманов и паннонцев»⁶.

Відчутно більшу наближеність до першотвору спостерігаємо в українському перекладі М. Литвинця (1987):

«Живуть між морем, *дивні*, й Танаїсом
Рутенець, московит, лівонець теж,
Сармати *родом*; за Геркінським лісом
У Польщі маркоманів ти знайдеш;
Саксонці й чехи йдуть горою низом
В імперії Німецькій, що без меж...»⁷.

(До слова, в попередній строфі в оригіналі згадуються, поряд зі шведами й данцями, також прусси — збірне Brússio, — яке чомусь «випало» з російського тексту, так само, як і лівонці, до того ж не відображено натяк на іранське походження східних слов'ян і балтів, що його містить текст першотвору).

І знову в цьому зв'язку про А. П. Непокупного — він експліцитно критикує російського перекладача італійського «Роланда» К. М. Державіна (цитованого в театрознавчій монографії С. С. Данилова 1948 р.), називаючи неадекватним (у контексті XVI ст.) тлумачення назв Rusci і Lituanі («русские и литовцы»), оскільки «йдеться перш за все про Білорусію». Зауважимо, що в новітньому перекладі академіка М. Гаспарова, виданому 1993 р., мова йде про бурого ведмеда «у Литвы или Руси на людном торге»⁸. Натомість у Котляревського, згідно з версією А. П. Непокупного, етнонімічна за походженням збірна назва *литва* є, так би мовити, «десемантизованою», що пояснюється, зокрема, «етнічною інфляцією»⁹ власного значення оніма *Литва*, поширюваного в минулі часи на частину латишів, поляків, білорусів та українців (насамперед з поліських земель). Додамо, що, за історичними свідченнями, те саме стосується й ендифороніма *литвин*.

Отже, в розгляданій статті порушується масштабна етнолінгвістична проблема, що стосується апелятивації етнонімів як власних назв, а також «довільного» поширення етнонімічних назв на позначення інших (і різних) етносів. Різномірних і різномовних історичних прикладів чимало: так, у Росії до XIX ст. назва *татари* стосувалася не тільки казанських (волзьких) і кримських татар, а й багатьох інших тюркських народів, насамперед кавказького ареалу (карачаївців, балкарців, ногайців, кумиків, азербайджанців тощо); показовою історичною паралеллю є сербська назва турків (*турци*), яка в XVII–XIX ст. мала широкий спектр етнонімічних значень щодо різних етносів, релігією яких є іслам.

У романському контексті прикладом може бути порт. (бразил.) *turco* («турок») на позначення ліванця (це пояснюється тим фактом, що ліванські емігранти, які з'явилися після Першої світової війни, проживали раніше на території Османської імперії), а також сирійця або іншого араба. Згадаймо з цього при-

⁶ Камюэнс Л. Сонеты. Лузиады. — М., 1988. — 502 с.

⁷ Камюэнс Л. Лузиады. — К., 1987. — С. 96.

⁸ Ариосто Л. Неистовый Роланд. — М., 1993. — С. 192.

⁹ Непокупний А. Зазнач. праця. — С. 290.

воду характерний український історизм *потурнак* (зневажливе) «потуречений чоловік».

У розмовному мовленні узагальнення етнімічних назв традиційно було в різних мовах ще виразнішим. Згадана російська назва *татары* могла позначати (в дореволюційні часи) неросійське населення сибірського й далекосхідного країв. Словом *киргизы* називали представників інших середньоазійських народів (насамперед у прикордонних регіонах Росії, наприклад, на Уралі), а назви *цыгане* і *греки* могли стосуватися навіть молдаван, вочевидь через певну зовнішню подібність і незрозумілу мову (якщо існує так звана народна етимологія, то в таких випадках можна говорити про своєрідну «народну семантику»). Показовим історичним прикладом є також застаріле рос. *арап* у значенні «негр», що є складником численних паремій, наприклад *братъ (делать что-нибудь) на арапа*¹⁰. Варто згадати в цьому зв'язку також про іншп — власне етнімічні — застарілі назви на зразок укр. *арнаут* «албанець», запозиченого з турецької мови, від якого йдуть *арнаутка* «сорт ярої пшениці» (а також розмовна назва хлібного виробу).

Отже, такі факти не є особливістю української або взагалі слов'янської етнімічної лексики, — давня історія інших мов теж дає приклади такого зразка. Так, греки-візантійці називали «скіфами» навіть тих, хто належав до тюркомовного світу — турків-сельджуків, печенігів, аварів, навіть слов'ян, у тому числі наших предків — русів; тобто грецький екзоетнім не з'ясованого до кінця походження (дгр. Σκόλοτοι, сучасна форма — Σκίθες) позначав багато різних народів Східної Європи та Азії. Іншим прикладом може бути ст.-сл. *роуминь* у значенні «грек». Згадаймо також розм. англ. (амер.) *Arabs* («араби») на позначення турків, нім. *welsch* (кельтського походження), яке у швейцарському варіанті означає «французький» і стосується переважно французької частини Швейцарії, у Німеччині (нині загалом застаріле) воно вживалося на позначення італійців та інших романських народів, а також романізованих кельтів (пор. укр. *волохи* — фактично спільну назву для балканських романців), іт. *albanese* «албанець» у розмовному значенні «чужоземець», ісп. (в Латинській Америці) *gallego* «галісієць» на позначення вихідця з Іспанії тощо.

Нарешті, у тій же статті автор торкається й масштабного питання про «відносності етнічної атрибуції назви народу як такої»¹¹, наводячи характерний приклад з назвою французького етносу (кельтського походження, але від назви германського племені франків).

Тож праці А. П. Непокупного — не тільки цінні як наукові джерела, це ще й методологічний орієнтир і дороговказ для тих, хто присвятив себе благородній справі служіння науці про мову.

V. P. PONOMARENKO

A. P. NEPOKUPNYI AND ROMANCE PHILOLOGY (REMINISCENCES AND REFLECTIONS)

The article deals with a specific part of A. P. Nepokupny's (as a researcher of Indo-European languages) scientific range: his interest towards Romanic language material. On the basis of one of his comparative studies, particularities of the scientist's research approach are examined, along with specific phenomenon of deonomization (apellativation) of ethnonymic names, as well as associative principle, which is invariably important for confrontative and typological research.

Key words: languages in contact, Indo-European languages, comparative studies, ethnonyms, apellativation.

¹⁰ Мокиєнко В. М. В глубь поговорки. — К., 1989. — С. 202–208.

¹¹ Непокупний А. Знач. праця. — С. 289.

ТЮРКСЬКІ МОВНІ КОНТАКТИ І ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЛИТОВСЬКІЙ МОВІ, АБО ПРОДОВЖЕННЯ МОВОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ А. П. НЕПОКУПНОГО

У статті окреслено праці А. П. Непокупного, присвячені балто-слов'янським мовним контактам. Зокрема, в руслі продовження його мовознавчих традицій розглянуто тюркські мовні контакти і запозичення в литовській мові.

Ключові слова: тюркізм, мовні контакти, запозичення.

Проблема мовних контактів і запозичень як одна з найактуальніших розглядалася в працях багатьох лінгвістів (Е. Гаугена, У. Вайнрайха, В. Ю. Розенцвейга, Ю. О. Жлуктенка, С. В. Семчинського, Л. П. Крисіна та ін.). Не оминув її увагою і відомий український мовознавець, балтист Анатолій Павлович Непокупний. У колі його зацікавлень були балто-слов'янські мовні контакти¹.

У статті «Литуанізми в лексиці українських пам'яток» А. П. Непокупний виокремив і проаналізував литовські запозичення в українських пам'ятках XVI–XVII ст., зокрема в описах оборонних замків, лексикографічних працях і переписах населення. Він наголошував, що «у плані запозичень історія кожної мови є ще й історією тих близьких або далеких мов, з яких узято ці запозичення. Отже, питання литуанізмів у пам'ятках української мови — це також питання історії білоруської, російської та польської мов, з одного боку, і литовської та взагалі балтійських мов, — з другого»². Зазначені питання порушуються й в інших статтях ученого: «Литавия и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI–XVII вв.» та «Литовские заимствования в письменных памятниках Волыни и Среднего Поднепровья»³. В останній праці автор зазначає, що найдавніші литовські запозичення в пам'ятках Волині та Середнього Подніпров'я простежуються з середини XV ст., до того ж «територією

¹ Див.: Непокупний А. П. Литуанізми в лексиці українських пам'яток // Мовознавство. — 1970. — № 6. — С. 30–40; Из балтийского вклада в лексику белорусских говоров близ латвийско-литовского пограничья // Проблемы белоруской филологии : Тез. докл. респ. канф. — Минск, 1968. — С. 91–93; Балтизмы Белорусского Понеманья // Kalbotyra. — 1974. — Т. 25. — N 2. — С. 69–80; Непокупний А. П., Гайлюнайте С. Из географических славизмов в говорах литовского языка // Kalbotyra. — 1974. — Т. 25. N 2. — С. 82–85.

² Непокупний А. П. Литуанізми в лексиці українських пам'яток // Мовознавство. — 1970. — № 6. — С. 39.

³ Литавия и другие литуанизмы в украинских (восточнославянских) грамматиках и словарях XVI–XVII вв. // Baltistica. — 1971. — Т. 7. — N 1. — С. 53–62; Непокупний Л. П. Литовские заимствования в письменных памятниках Волыни и Среднего Поднепровья // Baltistica. — 1972. — 1 pried. — Т. 7. — С. 101–114.

їх уживання є Волинь — форпост литовських завоювань в Україні»⁴. Основна маса литуанізмів припадає на XVI ст. — це головним чином слова, що належать до сфери архітектури й будівництва, сільського господарства, рибальства, а також назви продуктів харчування, посуду. У київських актах XVIII ст. вилучено терміни будівництва, сільського господарства та побуту. А. П. Непокупний приходить до висновку, що географія литуанізмів в українських пам'ятках має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Наприклад, зіставлення Волині та Середнього Подніпров'я, дозволяє виявити відмінність не тільки в складі запозичень, а й у формах окремих із них⁵.

У руслі досліджень мовних контактів балтійських мов видається важливим звернення до литовсько-тюркських мовних контактів, оскільки останні є недостатньо вивченими. Вони розпочалися ще в XIV ст., коли на території Великого князівства Литовського з'явилися так звані литовські татари, переважно з Кримського ханства. Мова їх була кипчацькою за походженням і протягом століть увібрала в себе велику кількість турецьких (османських) та арабських запозичень, які потрапили з Криму. З ужитку вона вийшла в XVI ст.⁶, натомість збереглися молитовні книги литовських татар, написані білоруською або польською мовою арабським шрифтом.

За твердженням А. К. Антоновича, відомого дослідника білоруських текстів, написаних арабським шрифтом, татари, які мешкали у Великому князівстві Литовському, швидко забули свою рідну мову й почали користуватися білоруською та польською мовами. Свідченням цього є джерела XVI–XVII ст.⁷

За нашими даними, тюркська лексика в литовській мові досліджується здебільшого в рукописах литовських татар⁸. Тюркізми ж у словниковому складі литовської мови не були предметом детального вивчення.

У результаті нашого дослідження було виявлено 57 тюркізмів, які з'явилися завдяки безпосереднім контактам із Кримським ханством та через посередництво слов'янських мов.

Найбільше запозичувалися слова, які належать до матеріальної культури, суспільно-політичної, адміністративної, військової лексики, лексики на позначення природи (відповідно 50,88 %, 19,3 %, 10,53 %, 8,77 %).

У сфері матеріальної культури виокремлено:

1) назви їжі та напоїв (*buizà* «буза», *lókšenos* «локшина», *jogùrtas* «йогурт», *kilbasà* «ковбаса»);

2) назви одягу, взуття, головних уборів, тканин (*kalpòkas* «шاپка», *armùlka* «ярмудка», *kāpšas* «кисет», *koptùras* «чернечий каптур, клобук», *jupančia* «опанча», *karākulis* «каракуль, смушок», *vailokas* «повсть», *koblùtas* «чернечий клобук», *perkelis* «бавовняна тканина»);

3) побутові речі (*cibùkas* «чубук, стрижень люльки», *kiliōpas* «ходулі, миліці», *liūika* «люлька», *sāmanos* «саман», *tarba* «торба», *kāpšas* «капшук»);

⁴ Непокупний А. П. Литовские заимствования в письменных памятниках Волыни и Среднего Поднепровья. — С. 113.

⁵ Там же.

⁶ Bednarczuk L. Languages in contact and conflict on the territory of the Grand Duchy of Lithuania // Acta Baltico-Slavica. — 2013. — N 37. — С. 28.

⁷ Антонович А. К. Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система. — Вильнюс, 1968. — С. 10.

⁸ Akiner Sh. Religious Language of a Belarussian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe. — Wiesbaden, 2009. — 458 p.; Мишкин Г. Г. Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии // Slavistica Vilnensis. — 2011. — N 56 (2). — P. 93–120.

- 4) назви мір (*aršinas* «аршин», *pājus* «пай, частка»);
- 5) музичні інструменти (*dambbras* «домра, губна гармошка»).

Суспільно-політична та адміністративна лексика охоплює:

- 1) назви правителів та урядовців (*chānas* «хан»);
- 2) назви, що вказують на соціальну диференціацію громади, назви професій (*bajōras* «боярин», *lekājus* «лакей», *kūčierius* «кучер», *tlumočius* «перекладач»);
- 3) адміністративні одиниці та будівлі (*aūlas* «аул», *kišlākas* «кишлак, зимове пасовище», *tamožna* «митниця»).

До лексики на позначення природи відносимо:

- 1) назви тварин (*barsiūkas* «борсук»);
- 2) назви рослин (*bergamote* «бергамот»);
- 3) назви явищ природи, природних зон (*taiga* «тайга»).

Військова лексика включає:

- 1) військові звання, чини (*atamānas* «отаман», *ulānas* «улан»);
- 2) зброю (*bulātas* «турецька шабля», *kančiukas* «канчук, козацький батіг», *karbāčius* «карбач», *kārdas* «шабля», *nagāika* «нагайка», *saidōkas* «сайдак»).

Найменше тюркізмів виокремлено в сфері абстрактної (1,75 %) та етнонімічної (3,51 %) лексики.

За сферою вживання виділено загальноновживану лексику (29,83 %), історизми (31,58 %) та екзотизми (38,59 %).

Серед слів, які втратили свій екзотичний характер і перейшли в розряд загальноновживаних, слід назвати: *pājus* «пай», *tarba* «торба», *tavōras* «товар», *tavoriščius* «товариш», *tamožna* «митниця», *tarakōnas* «таракан», *jogūrtas* «йогурт».

Досліджувана тюркська лексика представлена в основному іменниками.

За типом запозичень у литовській мові розрізняли власне запозичення та гібридні назви. Так, гібридні лексеми характеризуються приєднанням до основ закінчень жіночого роду *-a*, *-e* та чоловічого *-as*, *-is*, напр.: *armūlka* «ярмулка», *bajōras* «боярин», *kalpōkas* «ковпак».

Під впливом запозичень у лексиці відбулися семантичні зміни, як-от: розширення, звуження або узагальнення значень, зміна або поява додаткових значень.

Зокрема, звуження значення спостерігається в лексемі *kančiukas* «козацький батіг, нагай» < білор. *kančuk* «бізун, нагайка» (Френкель ⁹, 215). У всіх тюркських мовах вона має значення «батіг, нагайка», у литовській ця лексема вже позначає саме «козацький батіг, нагайку» (ЕСТЯ, 248).

Лексема *armyderis* < осм., через посередництво п. діал. *armider*, *hermider* «шум, крик» (Френкель, 16) розширила своє значення до «бунту, переполоху, метушні».

Змінила своє значення й лексема *buizd*. У литовській мові слово означає «рідку кашу або масу, бовтанку для худоби» й запозичене з п. *buza* «рідкий суп з крупи, каша з борошна» < рос. *буза* «напій з гречки, вівсяного борошна, слабке пиво, сидр» < осм. тур. (Френкель, 63).

В етимологічному словнику польської мови вказано, що лексема у значенні «напій з проса або кукурудзи» потрапила через Русь з турецької території (Брюкнер, 51).

У тюркських мовах слово *буза* широко вживається в значенні «хмільного напою з проса», у турецькій, гагаузькій, кримськотатарській, каракалпакській — це «напій з проса». Для північно-східних мов характерне значення «брага» (ЕСТЯ, 174).

⁹ Список скорочень див. у кінці статті.

У литовській мові відбувся семантичний перехід: напій > рідка каша або бовтанка для худоби.

На нашу думку, тюркським джерелом лексеми в литовській мові є кримсько-татарська, а не османська турецька мова, як зазначено в етимологічному словнику литовської мови Е. Френкеля.

В ЕСУМ вказано, що *буза* — це «татарський хмільний напій із проса, гречки, ячменю» (ЕСУМ, 1, 281).

У кримськотатарському словнику *боза* — «сірий густий напій з гречаного й вівсяного борошна та проса» (Терлекчі, 121).

Кримськотатарська буза відрізняється від бузи інших тюркських народів своїми інгредієнтами (основним завжди було просо) та способом приготування.

В «Енциклопедичному словнику» Брокгауза і Єфрона наголошено, що «буза є улюбленим напоєм у Туркестані (переважно в татар), зустрічається також у Криму та в казанських і рязанських татар. Туркестанська буза подібна до кумису й частково до пива, готується з рисового борошна грубого помолу та має молочно-білий колір. Буза пшенична напих казанських і рязанських татар характеризується меншим вмістом спирту й більшим — білкових речовин. Найбільше відрізняється від туркестанської і навіть останньої буза кримська, яка готується з проса, а також із пшеничного борошна, вона являє собою сірий напій, який нагадує за своїм смаком кислі щі, тобто трохи кислувато-солодкий. Більш кисла буза п'янить більше й має назву «хмільної»»¹⁰.

Як зазначав К. Казанський, який присвятив бузі своє фундаментальне дослідження «Определение составных частей бузы и положение ее в ряду спиртных напитков» (1890), пшоняна або буза рязанських та казанських татар, а також, ймовірно, кавказьких татар, не відрізняється за технікою приготування від бузи рисової, туркестанської. Так, за твердженням ученого, буза рязанських та казанських татар, яка раніше користувалася надзвичайним попитом, поступово витісняється пивом та горілкою, на відміну від кримської бузи, яка є дуже популярною серед місцевого татарського населення, яке вважає її своїм національним витвором. У багатьох містах Криму можна зустріти особливі заклади, так звані бузні, або бузниці, де виготовляється буза й на цьому ж місці продається або розноситься в особливих глиняних глечиках. Виробництвом бузи й торгівлею цим напоєм займаються не тільки місцеві татари, але й турки. Останні мають свій особливий рецепт — константинопольський.

Дослідник указує також, що зерновим матеріалом для кримської бузи слугують просо, пшоно, пшеничне борошно (останнє не є обов'язковим). Зерна мелють і змішують з водою та готують до густини рідкої каші, або воду додають частинами й замішують тісто, яке після приготування розчиняють водою до напіврідкої консистенції і дають киснути. У достатньо закислу суміш додають цукор і витримують у глечуку.

На думку К. Казанського, кримська буза помітно відрізняється від бузи інших народів своїм хімічним складом — це напій з різким хлібним, пшоняним запахом та смаком, який містить мінімальну кількість спирту (0,25 %) і багатий на вугільний ангідрид та молочну кислоту¹¹.

¹⁰ Энциклопедический словарь / Под ред. проф. И. Е. Андреевского. Издат.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон — СПб., 1891. — Т. 4А (8). — С. 857.

¹¹ Крымские татары : Хрестоматия по этн. истории и традиц. культуре / Авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. — Симферополь, 2005. — С. 233–235.

Кримці розрізняли хмільну й поживну бузу. Хмільна буза, або максума-буза та байс-буза, була гострою і неприємною на смак ¹². Солодка буза мала назву татли максума.

На жаль, депортація кримських татар стала причиною втрати цього національного напою, оскільки вони вже його не виготовляють.

Як бачимо, саме за своїми видами, способами приготування та інгредієнтами кримська буза вирізняється з-поміж інших низьким вмістом спирту і має близьке значення в литовській мові — «рідка каша, маса», а не «брага й хмільний напій» в інших тюркських мовах, а також за своїм виглядом нагадує рідку кашу. Тому це нашттовхує на думку, що джерелом запозичення в литовській мові виступала саме кримськотатарська мова як одна з найближчих контактних тюркських мов, у якій основне значення цього слова — «напій з проса».

Отже, мовознавчі розвідки А. П. Непокупного в руслі мовних контактів, залишаються актуальними й сьогодні і надихають на подальші дослідження і наукове наслідування.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Брюкнер — *Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego.*— Warszawa, 1985.— 805 s.
ЕСУМ — *Етимологічний словник української мови : В 7 т. / О. С. Мельничук та ін.*— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
Терлекчі — *Терлекчи Б. Крымскотатарско-русский словарь. [Факс. изд.]*— Симферополь, 2014.— 538 с.
Френкель — *Fraenkel E. Litauisches Etymologisches Wörterbuch.*— Heidelberg, 1962.— 1560 s.
ЭСТЯ — *Этимологический словарь тюркских языков.*— М., 1974–2003.— Т. 1–7.

A. R. DOCHU

TURKIC LANGUAGE CONTACTS AND LOAN WORDS IN LITHUANIAN: CONTINUING A. P. NEPOKUPNYI'S LINGUISTIC STUDIES

In paper A. P. Nepokupnyi works devoted to Balto-Slavic language contacts are traced, particularly Turkic language contacts and loan words in Lithuanian are considered with reference to A. P. Nepokupnyi's linguistic traditions.

Key words: Turkism, language contacts, loan words.

¹² *Домбровский Ф. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма // Зап. об-ва с. х-ва Южной России.* — О., 1850. — № 8. — С. 476.

СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНОМУ ВИМІРІ

У статті аналізуються актуальні підходи до дослідження соціальних мереж — комунікаційний, медіалінгвістичний, стилістико-мовний, дискурсивний, жанровий, концептуальний та пропонується когнітивно-прагматичний аналіз мобілізаційного потенціалу мережевих комунікацій.

Ключові слова: соціальні мережі, мережевий публічний простір, принцип релевантності, прагматика мобілізаційності.

У сучасному науковому дискурсі активно використовуються поняття «бізнес 2.0», «наука 2.0», «політика 2.0». Цілком слушно продовжити цей смисловий ланцюг визначенням поняття «комунікація 2.0», маркером якого є соціальні мережі.

Вивчення соціальних мереж (СМ) як фрагмента інтернет-комунікації здійснюється за такими лінгвістичними напрямками: комунікаційний, медіалінгвістичний, стилістико-мовний, дискурсивний, жанровий, концептуальний.

Комунікаційний напрям зосереджений на дослідженні технічних характеристик мережі як каналу комунікації¹. Медіалінгвістичний напрям розглядає СМ як трансмедіа — нові медіа, до складу яких входять, зокрема, й різні СМ, сервіси блогосфери тощо. Базовою категорією стилістико-мовного напрямку є «мова мережі», дослідження якої здійснюються за різними мовними рівнями² та стилістичною представленістю³. Дискурсивний підхід спрямований на дослідження прагматичної організації СМ⁴, комунікативних стратегій⁵, засобів презентації комунікантів⁶. Жанровий напрям спрямований на дослідження за-

¹ Див.: *Зубов А. В., Зубова И. И.* Информационные технологии в лингвистике : Учеб. пособие. — М., 2004. — 208 с.; *Потапова Р. К.* Новые информационные технологии и лингвистика : Учеб. пособие. — М., 2004. — 320 с.; *Runkehl J., Schlobinski P., Siever T.* Sprache und Kommunikation im Internet : Uberblick und Analysen // Opldens. — Wiesbaden, 1998. — 240 p.

² Див.: *Иванов Л. Ю.* Язык Интернета : заметки лингвиста // Словарь и культура устной речи. — М., 2000. — С. 131–147; *Сидорова М. Ю.* Интернет-лингвистика: русский язык. Межличностное общение. — М., 2011. — 198 с.; *Трофимова Г. Н.* Языковой вкус Интернет-эпохи в России: функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. — М., 2004. — 380 с.; *Crystal D.* The Language Revolution. — Cambridge, 2004. — 142 p.

³ *Землякова Е. А.* Лингвостилистические характеристики жанра англоязычного корпоративного блога : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Х., 2010. — 21 с.

⁴ Див.: *Колокольцева Т. Н.* Диалог vs диалогичность в интернет-коммуникации // Интернет-коммуникация как новая речевая формация. — М., 2012. — С. 139–157; *Компанцева Л. Ф.* Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы. — Луганск, 2008. — 528 с.; *Пожидасева И. В.* Лингвопрагматичний аспект маніпулятивного дискурсу блогосфери (на матеріалі англійської, французької, російської, української мов) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2012. — 252 с.

⁵ *Завадська О. В.* Політкоректність як мовленнєва стратегія // Мовні і концептуальні картини світу. — К., 2011. — Вип. 33. — С. 178–183.; *Руденко Д. И.* Имя в парадигмах «философии языка». — Х., 1990. — 299 с.

⁶ Див.: *Лутвинова О. В.* Лингвокультурологические характеристики виртуального дискурса. — Волгоград, 2009. — 477 с.; *Huffacher D.* Gender Similarities and Differences in Online

гальнотеоретичних питань щодо жанрової організації мережі, жанрової представленості СМ, взаємовпливу онлайн- та офлайн-жанрів⁷. Згідно з концептуальним напрямом⁸, концепти розглядаються як дискурсо- та жанроутворювальні одиниці дискурсів СМ, формування когнітивних множин яких забезпечує єдність їхньої мовної/концептуальної картини світу та тенденції мовленнєвої поведінки.

Поняття «соціальні мережі»⁹ закріпилося в науковій парадигмі, про що свідчить сформованість його значення: 1) «спільнота постійних користувачів певного мережевого ресурсу, “коло своїх”, об’єднаних нормами і спільністю цілей комунікації»; 2) «будь-яка технологія, яка використовується в інтернеті для полегшення спілкування між людьми». В інтернет-лінгвістиці СМ розглядаються як мовні спільноти, яким притаманні такі когнітивно-прагматичні ознаки¹⁰:

- вплив власної мережі на думку споживачів інформації вищий за висновки експертів;

- ідентифікація особистості за принципом «скажи, з якої ти мережі, і я скажу, хто ти»;

- зсув від вертикального до горизонтального виміру в мережових комунікаціях, що є відображенням комунікативних процесів у глобальному суспільстві;

- сегментування аудиторій, що передбачає націленість контенту на конкретну цільову аудиторію, індивідуалізацію комунікацій і значущість лідерів думок у кожній окремій СМ;

- «добровільне лавиноподібне розширення контенту»¹¹, створення веб-хвиль, які запускають когнітивну схему «зацікавленість — участь у комунікації — прийняття рішень»;

- можливість проведення моніторингу та аналізу ефективності комунікацій;

- зміна статусу споживача інформації. Споживач інформації починає брати активну участь у створенні контенту, поєднує комунікативні ролі автора і читача, тим самим актуалізуючи принципи «журналістики участі», орієнтованої на висвітлення подій СМ як колективним автором. Для опису нових форм комунікації виробників контенту з його споживачами використовується поняття «фактор контпродукції контенту» — виконання функції коментатора, репорте-

Identity and Language Use among Bloggers // MA Thesis.— Washington, 2004.— P. 126–129; *We G. Cross-Gender Communication in Cyberspace* // GPRS : Information Site.— http://cpsr.org/cprs/gender/we_cross_gender; *Weatherall A. Gender, Language and Discourse*.— London, 2002.— 177 p.

⁷ Див.: Андріанова Н. С. Когнітивно-прагматичний та лінгвокультурологічний аспекти спілкування в жанрі чата (на матеріалі англійської, французької, російської, української мов) : Дис. ... канд. філол. наук. — К., 2011. — 282 с.; Землякова Е. А. Зазнач. праця; Компанцева Л. Ф. Зазнач. праця; *Пожисаєва І. В.* Зазнач. праця.

⁸ Див.: Компанцева Л. Ф. Філософія Сети Інтернет : Школа Бернарда Лонергана и слав. опыт.— Луганск, 2006.— 352 с.; Компанцева Л. Ф. Інтернет-лінгвістика...; *Лутовинова О. В.* Зазнач. праця.

⁹ Інтернет-комунікація в діяльності інститутів сектору безпеки: теоретико-прикладний аспект / О. В. Акульшин, О. С. Снітко та ін.; уклад. Л. Ф. Компанцева. — К. ; Луганськ, 2013.— С. 293.

¹⁰ Методологія досліджень та використання інтернет-ресурсів (для науковців сектору безпеки та оборони) : Підручник / О. В. Акульшин, О. Т. Заруба та ін.; за заг. ред. Л. Ф. Компанцевої.—К., 2015.—344 с.

¹¹ Гаєва Д. П. Публичные коммуникации органов государственной власти в интернет-пространстве: к обоснованию понятийного аппарата // Світ соціальних комунікацій.— К., 2012.— Т. 5.— С. 21.

ра, фотокореспондента та / або редактора (модератора) певного сервісу або контенту самими користувачами;

– будь-яка людина, що обговорює певні події в СМ, виступає фоловером у Twitter, розміщує відеоподкасти в YouTube, стає співвласником публіцитного капіталу. Відбувається процес вебціонування (Web + акціонування) бренду/репутації, а відвідувачі мережі стають вебціонерами компанії / бренду (webholders = web+shareholders)¹².

Нові аудиторії, які формуються в інтернеті, розширюють територію комунікацій, а поняття «соціальні мережі» починає асоціюватися з новою філософією комунікацій.

Основні прагматичні ознаки СМ такі: сукупність акторів, що виражають позицію або тип відносин; наявність взаємозв'язків, які передають відносини (спрямовані або неспрямовані, з низькою або високою домінантністю, поодинокі або множинні); наявність потоку ресурсів між акторами; наявність горизонтальних зв'язків, коаліцій та кластерів.

Як акторів (вузли) розуміють індивідів, соціальні позиції, статуси, ролі, групи. Вхідження нових індивідів у групу або вихід з неї не змінює стійких зв'язків між групами. До акторів відносять індивідів, сім'ї, формальні та неформальні групи, організації та їхні структурні підрозділи, соціальні інститути, поселення і регіони, локальні ринки, держави¹³. Під ставленням розуміють сукупність зв'язків певного типу між акторами. До основних типів відносин у СМ зараховують: афективні оцінки (симпатії та антипатії), фізичні контакти, зв'язки, співробітництво, членство в групах, комунікації і передавання ресурсів¹⁴.

Згідно з Б. Веллманом, СМ до моменту їхнього теперішнього стану пройшли кілька етапів комунікативних перетворень:

а) door-to-door — комунікація в межах району; люди живуть у селах, містах, щоб спілкуватися ходять один до одного, знають сусідів;

б) place-to-place — комунікація і спілкування, що вийшли за межі району; люди листуються, їздять потягами, телефонують, відправляють телеграми тощо; домашні господарства в різних місцях об'єднуються у співтовариства;

в) person-to-person — комунікація зумовлена швидкістю переміщення людей та інформації; актор у співтоваристві — це людина;

г) role-to-role — фрагментування, коли люди показують один одному грані своєї особистості, але залишаються практично незнайомими.

Про активний розвиток СМ свідчить ускладнення їхньої структури і прагматики. Існує безліч класифікацій СМ, запропонованих як фахівцями у сфері SMM-технологій (просування ідей, управління комунікаціями в СМ), так і лінгвістами. В інтернеті з 2008 р. закріпилася класифікація на основі таких параметрів: сфера спілкування (особистісна — Classmatters.com; ділова — LinkedIn; розважальна — My Space; аудіо- і відео-інтереси — Last.fm, YouTube; захоплення фотографією — Flickr; отримання новин — Reddit; покупки — Groupon; геолокація — Foursquare; віртуальні світи — Second Life тощо); категорія відкритості (закриті — PlayboyU; відкриті — Facebook; змішані — ВКонтакте); географічне поширення (світове значення — hi5; окремо взята країна — Qzone;

¹² Там же. — С. 24.

¹³ Див.: Розина І. Н. Комп'ютерно-опосередована комунікація в практиці образования и бизнеса. — http://www.russcom.ru/rca_biblio/r/rozina01/shtml.

¹⁴ Там же.

територіальна одиниця; без регіональної належності — InterNations)¹⁵. Ця класифікація поповнюється самими інтернет-користувачами. Її недолік полягає в тому, що вона лише відображає поточний стан різних категорій СМ, не визначаючи їхнього впливу на зміну комунікативної структури реальної та віртуальної спільнот. У маркетингу пропонується класифікація СМ на основі потенційного впливу на аудиторію:

1) соціальні закладки (social bookmarking) — сервіси, які дозволяють управляти адресами сайтів або конкретних сторінок, до яких часто звертаються (щоденний перегляд новин, особистісна сторінка). Сформувався варіант цього жанру — фолксономія (англ. folksonomy, від folk — народний + taxonomy таксономія) — народна класифікація, практика спільної категоризації інформації за допомогою довільно вибраних міток (тегів). Фолксономія ґрунтується на спонтанній співпраці відвідувачів СМ, яка повністю відрізняється від традиційних методів класифікації і, як правило, виникає тільки в неієрархічних спільнотах (загальнодоступні сайти). Оскільки отримувачі й відправники інформації зазвичай є її основними користувачами, фолксономія точніше відтворює користувальницький інтерес групи;

2) соціальні каталоги (social cataloging) дають можливість працювати з базами даних цитат з наукових статей (Academic Search Premier, LexisNexis University Academic тощо);

3) соціальні бібліотеки дають користувачам можливість ділитися посиланнями на книги, аудіозаписи, фотографії тощо, пропонують систему рекомендацій і рейтингів;

4) СМ веб-майстрів використовуються для анонсування корисних у професійній сфері матеріалів. У таких мережах для авторів є можливість залишати посилання на свої пости, спілкуватися, голосувати за цікаві анонси;

5) мережеві ігри з багатьма користувачами, що імітують віртуальні світи, часто пропонують власну мову;

6) СМ для знайомств і спілкування (ВКонтакте, Однокласники, Facebook) тощо.

Лінгвісти в типологізації СМ орієнтуються на принцип соціального структурвання, що дозволяє розробити прогностичну класифікацію, мета якої — оцінити напрями розвитку СМ та спрогнозувати загрози мережевих комунікацій. Так, Ч. Хефлін поділяє СМ на чотири групи¹⁶:

1) А-мережа дозволяє актору позначити і вибудувати своє перебування в СМ як певної цілком реальної соціальної одиниці з можливістю побудови стійкої соціальної групи;

2) В-мережа дозволяє актору позначити і вибудувати своє перебування в СМ як цілком реальної соціальної одиниці без можливості побудови стійкої соціальної групи;

3) С-мережа дозволяє актору сформувати нові відносини всередині А- і В-мереж.

4) D-мережа — допоміжна мережа, яка надає інструментарій для побудови і розширення функціональних можливостей відносин між акторами в інтернеті.

¹⁵Див.: Гришакова Е. Социальные сети и их классификация:— <http://egrishakova.ru/blog/item/70-sotsialnyie-seti-i-ih-klassifikatsiya>.

¹⁶ Heflin Ch. The Syndication Revelation: The Perpetual Internet Traffic Machine.— <http://synnd.com/docs/The-Syndication-Revelation.pdf>.

З позицій комунікативності і домінування Ч. Хефлін пропонує таку класифікацію СМ: СМ з високою домінантністю та високою комунікативністю, СМ з високою зв'язністю і низькою домінантністю, СМ з низькою комунікативністю і низькою домінантністю, СМ з низькою комунікативністю і високою домінантністю.

У періоди підвищеної соціальної активності особливу роль у мобілізації спільноти відіграють СМ з високою домінантністю і високою комунікативністю, організовані, за класифікацією Ч. Хефліна, за принципом С: актор формує нові відносини всередині А- і В-мереж. Так, найпопулярніші блогери не лише мобілізують представників громадянського суспільства на своїх інтернет-сторінках (А-мережа), а й інформація з ресурсів цих блогерів цитується інтернет-виданнями (В-мережі). Це, з одного боку, підвищує іміджевий статус блогерів в інтернет-просторі як медійних особистостей, а з другого, — формує єдину комунікативну стратегію новинних ресурсів і СМ.

Згадаймо, як активно відреагувала мережева спільнота на ситуацію з підняттям 2014 р. над сталінською висотою в Москві прапора України і пофарбуванням верхньої половини зірки, що прикрашає шпиль будівлі, у синій колір, відтворивши таким чином палітру українського прапора:

«Росіян охопила істерія навколо синьо-жовтих кольорів. У соцмережах почалася справжня істерія після появи українського прапора над московською висотою. Російські блогери пишуть їдкі коментарі, тролячи самих же себе. Деякі жартують, що тепер всю Росію потрібно перефарбувати в синьо-жовті кольори, а інші всерйоз замислюються про те, що в РФ можуть навіть заборонити використовувати кольори української символіки. Поштовок до масового тролінгу послужив і той факт, що вчора ввечері в Москві біля станції метро «Нагірна» комунальники розфарбували в синьо-жовті кольори гігантську електроопору. ТСН.ua зібрав найяскравіші коментарі росіян, які відреагували на ці події:

Причина, по которой эти попугаи отбывают пожизненное заключение в зиндane, — оперение цветов украинского флага — pic.twitter.com/ICmPv37YMW — Д//ИХАД (@tvjihad). 21.08. 2014; Красный — стой, зелёный — иди, жёлтый — звони в полицию. — Усы Пескова (@Sandy_mustache) 21.08. 2014; Мэрия Москвы пообещала разрешить проведение в столице гей-парада, если организаторы уберут из радужной символики жёлтый и синий цвета. — Дядюшка Шу (@Shulz) 21.08. 2014; Государственная дума РФ постановила исключить из русской радуги синий и желтый цвета — #россия #Украина #АТО — Україна-Європа™ (@maximus007) 21.08. 2014; Если запрещают носить/красить все в желто-голубой — всегда есть красно-черные цвета — Чічка (@ukrdivka) 21.08. 2014; В Думе зарегистрирован законопроект, запрещающий сеять все растения желтого цвета. “Будем есть мох, но враг не пройдет” — Volodymyr Milkov (@vladmil2012) 21.08. 2014; Учителя рисования, случайно показавшего школьникам картину Ван Гога в цветах украинского флага, доставили в ОВД. — pic.twitter.com/kWC5OGYnOF — Муд России (@Fake_MIDRF) 21.08. 2014; Скоро в РФ: Пшеничное поле арестовано за хулиганство, пропаганду и вандализм — pic.twitter.com/BA70wLgQNv 21.08. 2014»¹⁷.

Аналіз блогів довів, що незалежно від політичних переваг усі комуніканти розцінювали факт українського прапора на сталінській висоті як демонстрацію української державності й закріплення її символів. Особливість згаданої події в тому, що це перший випадок подібного протесту в Росії. В Україні місяцем раніше активісти шахтарського містечка Красноармійськ на Донеччині перефарбували стели на в'їзді в місто з червоного в синьо-жовтий, таким чином підкреслюючи, що попри сепаратистські настрої на Донбасі переважна більшість його мешканців бачить своє місто у складі єдиної України: «“Ми вважаємо, що місто Красноармійськ — українське місто і нас дивує позиція деяких

¹⁷ Див.: <http://tsn.ua/svit/rosiyan-ohopila-isteriya-navkolo-sino-zhovtih-koloriv-reakciya>.

мешканців, або деяких діячів, які в цьому сумніви мають. Ми в цьому сумнівів не маємо” — кажуть місцеві»¹⁸.

Московський випадок мобілізував мережеву спільноту як для обговорень, так і для подальших дій у реальності. Зокрема, Президент України Петро Порошенко звернувся до українців із закликом прикрасити свої будинки, офіси і авто національними кольорами. Про це глава держави заявив у середу, 20 серпня: «Напередодні Дня Незалежності ми починаємо ініціативу “Наші Кольори”, яка присвячена українському прапору. Символічно, що в цей день в наші кольори розфарбували можливо найбільшу висотку в Москві»¹⁹. З нагоди Дня прапора в Криму, на вершині гори Ай-Петрі голова Одеської облради Олексій Гончаренко встановив український прапор: «“Я сподіваюся, що вигляд нашого прапора подарує кримчанам надію на швидке повернення додому. Адже Крим — це Україна!” — зазначив Гончаренко»²⁰.

З позицій когнітивної лінгвістики тип СМ залежить від принципів побудови «кола своїх»:

1. Організаційні мережі — ті, що реалізують політику організацій та впливають на прийняття рішень (наприклад, сайт Міністерства оборони України. — mil.gov.ua). Аналіз організаційних мереж дозволяє виявити, як рухається інформація і формується співробітництво в стратегічно важливих групах; визначити осіб, відповідальних за передавання інформації в групах; ідентифікувати периферійних співробітників/членів групи, чий досвід залишився невикористаним; виявити протиріччя між формальною і неформальною структурами групи.

2. Однорівневі мережі — складаються з людей, що виконують одну й ту саму роботу, всі учасники рівноправні, відсутня ієрархія, ці групи засновані на принципі довіри. До переваг їхньої організації слід віднести: прискорення інновацій, зниження ризику, підвищення особистісної ефективності і задоволення від роботи, розширення поля діяльності, ефективніше використання ресурсів.

Однорівнева мережа — спосіб зібрати фахівців певної галузі і використовувати їх при вирішенні серйозних професійних завдань (наприклад: Український Соціологічний Стандарт. — <http://www.facebook.com/groups/193629790649927>; Computer-Mediated Communication studies. — <http://www.facebook.com/groups/456886037691380>). Під час кризових подій такі мережі мобілизують відвідувачів для дій у реальному часі та просторі, зокрема спільної аналітичної роботи. Наприклад, під час воєнних подій на Сході України було створено кілька аналітичних ресурсів: Stopfake.org (ресурс київських студентів-журналістів з регулярними відеовипусками спростування вкидань російських ЗМІ), Inforesist.org (оперативний ресурс, що надає об’єктивну інформацію про хід бойових дій у найкоротші терміни), Sprotyv.info (сайт групи «Інформаційний спротив» Дмитра Тимчука).

3. Мережі за інтересами — групи, які об’єднуються, щоб допомагати один одному в розв’язанні проблем і отримувати нові знання в галузі, що становить для їхніх користувачів інтерес. Ці мережі набувають особливої актуальності в періоди кризових комунікацій. Так, під час воєнних подій у Луганську особливої актуальності набули спільноти, які допомагали вирішувати нагальні питання луганчан: https://vk.com/topic-23048082_30823432 — *Пропал человек!*; <https://>

¹⁸ Див.: <http://tsn.ua/ukrayina/smilivci-pofarbuvali-v-yizdi-do-mista-na-donechchini-u-sinozhovtuyu-kolir-355139.html>.

¹⁹ Див.: <http://nbnews.com.ua/ua/news/130004>.

²⁰ Див.: <http://nvua.net/ukraine/Nad-Krymom-podnyali-zhelto-goluboy-flag-8773.html>.

vk.com/topic-23048082_30823432 — *SOS! Крик о помощи!*; https://vk.com/topic-23048082_30823450 — *Помогу выехать!*; https://vk.com/topic-23048082_30757865 — *Как безопасно выехать из города?*; https://vk.com/topic-23048082_30823540 — *О животных: пропажа, находка, вывоз, приютите!*; https://vk.com/topic-23048082_30850455 — *Не могу дозвониться! Помогите информацией!*

До базових належать такі характеристики мереж за інтересами:

- 1) об'єднання учасників цих мереж єдиною проблемою, активна участь в обговоренні, обмін інформацією і допомога один одному;
- 2) збагачення комунікантів спільним досвідом і методами розв'язання проблем, перехід до реальних справ;
- 3) забезпечення, розв'язання нагальних проблем; економія коштів та часу, поліпшення становища членів спільноти, підвищення якості рішень, розвиток особистісних здібностей і можливостей.

Отже, когнітивно-прагматична організація СМ створює підґрунтя для їхнього мобілізаційного потенціалу, який активно реалізується в масових рухах ХХІ ст. Мобілізаційність передбачає створення комунікацій, які викликають суспільний інтерес і потенційно можуть привести до колективних дій у реальному просторі. Прагматична основа мобілізаційності — поліморфність інтернет-комунікації (об'єднання численної аудиторії за допомогою різних форм комунікації). Уперше можливості поліморфності були використані фахівцями науково-дослідного Інституту технологій штату Джорджія (Georgia Tech Research Institute) під час президентських виборів у США 2000 року: військово-службовцям, які перебували за межами країни, було запропоновано голосувати через інтернет. Експеримент дозволив дослідникам зробити висновок про те, що онлайн-технології використовуватимуться у виборах протягом наступних десятиліть і сприятимуть розвитку інтернету, оскільки кандидати зацікавлені в більшій доступності і максимальній кількості виборців-користувачів. У теперішній час мобілізаційні можливості СМ розробляються в міждисциплінарній парадигмі. Так, Центром Беркмана (Berkman Centre), який уже кілька років здійснює аналіз мобілізаційних можливостей блогосфер, було видано аналітичний звіт щодо мобілізаційних можливостей російськомовної блогосфери²¹. Головна мета дослідження — визначити мобілізаційні можливості блогосфери як суспільного дискурсивного простору, що становить альтернативу офіційним державним ЗМІ, які контролюються урядом, за обсягом та оцінкою певних подій. Як мережевий публічний простір фахівці цього Центру розуміють інтернет-простір, де члени суспільства мають можливість співпрацювати та формувати власну політичну думку, колективно здійснювати контроль над суспільством. В ідеалі в мережевій публічній сфері мають скластися умови, за яких будь-яка людина може взяти участь в обговоренні будь-яких питань, що викликають стурбованість та впливають на колективні рішення.

До параметрів публічного мережевого простору, що забезпечують його мобілізаційний потенціал, фахівці Центру відносять такі²²: аудиторія (кількісний та якісний склад), можливості просування інформації знизу вгору, визначення порядку денного мережевих комунікацій, фільтраційні можливості ресурсу, по-

²¹ Social Mobilization and the Networked Public Sphere: Mapping the SOPA-PIPA Debate, 2013.— <http://cyber.law.harvard.edu>.

²² Ibid.

літична значущість (значущість питання для аудиторії, кредит довіри до ресурсу), синтез суспільної думки, ступінь залежності від державного контролю.

Аналіз комунікативної активності СМ 2014–2017 років дозволив визначити низку факторів, що забезпечують їхню мобілізаційність:

1. Початкові іллокутивні установки відвідувачів СМ — інформування та спілкування в подальшому ускладнилися — на перше місце вийшли іллокутивні установки на соціалізацію і взаємодію. Інтерактивність дозволила користувачам створювати загальний контент, формувати «коло своїх», вирішувати спільні комунікативні завдання. Інформаційний складник поступився місцем контакто-становлювальному. Наступний етап формування іллокутивних установок відзначається позиціонуванням особистості комуніканта — установкою на персоналізацію, що було зумовлено новою функцією Facebook — створенням стрічки новин, зібраної з усіх СМ, яка містила інформацію про те, чим займалися друзі та знайомі адресата й адресанта в інтернеті та реальному світі.

2. *Формування картини світу через систему фільтрів.* У 2009 р. в корпоративному блозі Google з'явилася повідомлення про створення функції персоналізації даних для кожного. Це означало, що Google почав використовувати 57 сигналів, збираючи інформацію «про все, починаючи з того, де саме ви зашли в мережу і яким браузером користуєтеся, закінчуючи тим, які пошукові запити ви вводили раніше, щоб вгадати, хто ви і які сайти вам подобаються. І навіть якщо ви не заходите в свій акаунт Google, система адаптує результати пошуку і виводить посилання, на які, за її прогнозом, ви з більшою ймовірністю можете натиснути»²³. Таким чином, вводячи для пошуку ключові слова, кожна людина задає параметри своєї картини світу, позиціонуючи певний набір концептів. «Ти отримуєш безкоштовний сервіс, але натомість віддаєш себе. І Google з Facebook ця інформація приносить прямий прибуток»²⁴. Персоналізація — базова стратегія Yahoo, Google, Facebook, YouTube та багатьох інших ресурсів. Майбутнє інтернету спрямовано на розвиток персоналізації, створюється картина світу, що відповідає потребам адресата. «Процес формування нашого особистого сприйняття через фільтри можна назвати “інформаційною дієтою”... Як система виробництва їжі визначає, що ми їмо, розвиток медіа задає рамки тієї інформації, яку ми споживаємо... Персоналізовані фільтри перетворюються в невидиму систему автоматичної пропаганди, вселяють нам власні ідеї, посилюють наше прагнення до всього знайомого і залишають у невіданні щодо загроз, які криються в невідомості»²⁵. Таким чином, структура пропонованої картини світу впливає на лінгвокогнітивну систему особистості, спрощуючи її і зводячи лише до особистісних потреб.

3. Контроль зворотного зв'язку, або принцип релевантності. На зміну прагматиці зворотного зв'язку, яка вигідно відрізняла інтернет від усіх інших засобів зв'язку, поступово прийшла прагматика контрольованого зворотного зв'язку. Для кращої керованості новинними потоками Facebook був запропонований алгоритм EdgeRank, який вибудовує всі випадки взаємодії на сайті з погляду їхньої релевантності. Алгоритм ґрунтується на трьох комунікативних принципах: ступені взаємодії адресата й адресанта (рівень «доброзичливості» визначається кількістю часу взаємодії та перегляду профілю); відносному кількісному співвідношенню типів контенту (наприклад, оновлення статусу відносин у СМ вва-

²³ Паризер Э. За стеной фильтров. Что Интернет скрывает от вас? — М., 2012. — С. 11–12.

²⁴ Там же. — С. 17.

²⁵ Там же. — С. 25.

жається значущою новиною, оскільки актуалізує адресат-адресантні стосунки); часі (актуальнішими вважаються свіжі повідомлення, наприклад, «Washington Post» — перше офіційне видання, яке застосувало принцип релевантності в інтернет-версії: 2010 р. на його сайті з'явився розділ NetworkNews, де кожен відвідувач бачив власну добірку контенту — посилання на матеріали «Washington Post», якими обмінювалися відвідувачі Facebook). Принцип контрольованого зворотного зв'язку дозволив Б. Меткалфу, винахіднику протоколу Ethernet, сформулювати закон, названий його іменем: корисність мережі збільшується зростаючими темпами із додаванням кожного нового користувача²⁶. «Немає особливого сенсу у факсі, якщо він у вас один. Але якщо в кожного, з ким ви працюєте, є апарат, то не мати його вкрай невигідно. Прив'язування користувача до технологій — зворотний бік закону Меткалфа: Facebook корисний саме тому, що ним користуються всі»²⁷.

4. Відвідувач мережі — це контент. Одними з перших до розуміння необхідності підготовки новинних матеріалів, релевантних запитам відвідувачів, прийшли співробітники чилійської газети «Las Ultimas Noticias», які стали звертати увагу на кількість прочитань своїх матеріалів та коментарів до них у СМ. Статті, які користувалися популярністю в СМ, отримували продовження. Журналісти аналізували «ходові» теми за кількістю кліків. За таким самим принципом організована робота й новинного блогу Upshot²⁸, редактори якого відстежують найпопулярніші ключові слова, а потім готують матеріали, що відповідають цим запитам.

5. У середині 1990-х років західними дослідниками телекомунікаційних систем було визначено три базових параметри нових медіа, або 3 К²⁹: 1) комп'ютерні та інформаційно-комунікативні технології (ІКТ); 2) комунікаційні системи та мережі; 3) цифровий інформаційний контент. Сьогодні дослідники інтернету говорять про виникнення четвертого К — конвергенції — «комплексного процесу, здійснюваного відразу в кількох вимірах»³⁰: а) пристроїв зв'язку — технічних, стаціонарних і мобільних; б) способів відображення, редагування і поширення інформації; в) різних видів ЗМІ — преси, радіо, телебачення, інтернету, спрямованих на просування контенту до споживача інформації; г) різних сфер інформаційно-комунікативної діяльності — журналістики, піару, реклами, маркетингу тощо; ґ) тематичної цілісності повідомлення і формального зв'язку (англ.: convergence of media and message); д) мов, кодів, алфавітів та ін. (англ.: code switching and code mixing); е) комунікативних ролей, що приводить до розмивання дистанції між автором повідомлення та його читачем; ж) монологу, діалогу та полілогу; з) концептуальних систем націй, мережевих спільнот тощо.

У комунікації СМ усі визначені принципи конвергенції отримують новий розвиток:

— активно створюються і позиціонуються інформаційно-комунікативні продукти в гібридних жанрах, наприклад інфотейнменту (об'єднання новини з розвагою — information + entertainment) та едьютейнменту (поєднання гри та навчання — education + entertainment). Таким чином, виникають конвергентні

²⁶ Див.: www.telecomlaw.ru/personalia/metcalfe.htm.

²⁷ Паризер Э. Зазнач. праця. — С. 52.

²⁸ Див.: <https://news.yahoo.com/blogs/upshot>.

²⁹ Калмыков А. А. Профессиональная универсализация и специализация конвергентных СМИ. — <http://jarki.ru/wpress/2010/09/06/1227>.

³⁰ Там же.

іменування нових феноменів інтернет-комунікації, що пояснюється тотальним процесом конвергенції в парадигмі «технологічні пристрої — когнітивна організація мережевої комунікації — жанр — прагматична організація мережевої комунікації»;

– віртуальна реальність формується як реальна реальність: когнітивні, психологічні, прагматичні процеси зумовлюють розвиток і життєздатність СМ поза опозицією «реальність — віртуальність». У 1994 р. один з ідеологів системи віртуальної концепції Ф. Брукс заявив, що віртуальна реальність стала реальністю: «Не думайте про цю штуку як про дисплей, думайте про неї як про вікно, через яке ви бачите віртуальний світ. Завдання комп'ютерної графіки — побудувати такий віртуальний світ, який має реальний вигляд, реально звучить, рухається і відгукується на взаємодію в реальному часі і навіть відчувається реально»³¹;

– конвергенція різних спільнот у просторово-часовому континуумі відбувається на рівні країн і континентів: «Для транснаціональних компаній набагато зручніше працювати в одній системі, ніж підтримувати свої сторінки в 20–40 різних СМ, з різними вимогами та можливостями»³².

6. Посилення діалогічності. СМ орієнтовані на діалог, що є основою їх трансформації (наприклад, блог — гібрид щоденника та епістолярію). Володіння нормами спілкування в соціальній мережі зумовлює породження веб-хвиль навколо будь-якої (не)мовної події, що сприяє вирішенню певних завдань: 1) просуванню ідей серед спільнот, які мають близькі цінності та інтереси; 2) аналізу дискурсивних практик мережевих спільнот; 3) відтворенню комунікативного портрета цільової аудиторії та окремих комунікантів, наприклад лідерів думок, здатних транслювати ідеї, або ефлюентів — відвідувачів СМ, які поширюють виключно негативно забарвлені новини; 4) залученню до спілкування нових комунікантів. У сучасному маркетингу та піарі існує вираз «працювати на веб-хвилі», що означає «створювати інтерактивні комунікації, поширювати ідеї від однієї СМ до іншої за принципом хвилі».

Діалогічність може відігравати і негативну роль, наприклад ініціювати DDos-атаки, які все частіше кваліфікуються як акції протесту. Так, Нідерландська соціально-ліберальна партія «Демократи-66» розробляє закон, який захистить онлайн протести (globalpost.com). Таким чином, технологічні дії набувають гуманітарного змісту, тим самим закріплюючи статус інтернету як реальної віртуальності.

7. Соціальні мережі як дослідницька платформа. Можливість самостійних аналітичних досліджень — одна з важливих характеристик СМ. Сьогодні твердять про необхідність триангуляційного підходу до досліджень інтернет-комунікації, вивчення її як багатопарової семіотичної системи, використання гібридних та мультимодальних методів. На нашу думку, значним методологічним потенціалом вивчення СМ є власне аналітичні дослідження і подальший обмін даними. Стихійна аналітика може не тільки стимулювати інтерес до події, продукту тощо, але й позиціонувати (як у позитивному, так і негативному світлі) суб'єкт/об'єкт. Так, у посібниках з бізнес-комунікацій у СМ наводяться такі підрахунки: «Припустімо, в рік вам поставили 10 тисяч запитань, залишили відгуки

³¹ Brooks Jr. F. P. Is There any Real Virtue in Virtual Reality? // Public lecture co-sponsored by the Royal Academy of Engineering and British Computer Society. — London, 1994. — academic.research.microsoft.com>Detail?entitytype.

³² Албитов А. Facebook: как найти 100000 друзей для вашего бизнеса бесплатно. — М., 2012. — С. 27.

на вашій сторінці у Facebook (30 на день — це нормально, особливо якщо у вас буде 100000 друзів). Ваша служба техпідтримки відповіла на них, ці повідомлення потрапили в стрічки новин клієнтів. У середньому кожен користувач Facebook має 130 друзів. Отже, в теорії, ці повідомлення можуть побачити $130 \cdot 10000 = 1300000$ осіб»³³.

8. Стратегія, спрямована на досягнення успіху як у віртуальних, так і в реальних комунікаціях. Прагматичні складники ефективної комунікативної стратегії як в інтересах окремого користувача, так і певної інституції в СМ такі: навчатися — слухати — визначитися в завданнях і цілях комунікації — оцінювати комунікативну ситуацію — визначити пріоритети — розвиватися — контролювати — взаємодіяти. Як зазначають деякі дослідники³⁴, якщо в СМ з'являються повідомлення позитивної конотації, їхня кількість зростає, те саме спостерігається і з повідомленнями негативної конотації, тому в комунікації СМ особливу увагу приділяють роботі з негативними повідомленнями. Технології реагування на негативні повідомлення можна представити схематично (див. рис. 1).

9. Впливовість мережевих комунікацій зумовлена їхньою семіотикою — креолізованість СМ передбачає «відтворення текстів, фактура яких складається з двох частин — вербальної (мовної / мовленнєвої) і невербальної (належної іншим знаковим системам)»³⁵. Дослідники дійшли висновку про «поступове “старіння” змістопороджувальних структур і необхідність їх компенсації, з одного боку, запровадженням нових, раніше заборонених, з другого боку, — омолодженням старих, уже забутих змістопороджувальних структур»³⁶.

Отже, СМ для сучасного лінгвіста є не лише привабливим об'єктом дослідження, а й технологічною платформою для експериментальних пошуків. Як висновки пропонуємо порівняння переваг та недоліків лінгвістичних досліджень в СМ.

Переваги досліджень у соціальних мережах:

1. Економія ресурсів. Порівняно з традиційними формами опитування СМ дозволяють істотно заощадити час, гроші і людські ресурси, а також залучити значно більшу кількість респондентів.

2. Великий обсяг вибірки — до кількох тисяч, що істотно знижує можливість випадкової помилки вимірювання.

3. Швидкість дослідження. Наприклад, широкомасштабне інтернет-опитування по всьому світу великою кількістю мов можна провести протягом одного-трьох днів.

4. Можливість оперативного реагування: у разі необхідності можна швидко і без додаткових витрат змінювати інструмент дослідження відповідно до нових даних, наприклад змінити зміст анкети.

5. Широта охоплення. Дослідження через СМ дають можливість вивчати різні соціальні групи і спільноти, здійснювати міжнаціональні дослідження.

6. Досяжність. Інтернет-дослідження уможливають вивчення думок людей, недоступних у реальному житті.

7. Спрямованість. Можливість орієнтації на специфічні вибірки, залучення людей з конкретними, специфічними інтересами. Як правило, досягти цього можна шляхом звернення до певних тематичних СМ.

³³ Там же. — С. 36.

³⁴ Там же.

³⁵ Див.: Сорокин Ю. А., Тарасов Е. Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция // Оптимизация речевого воздействия. — М., 1990. — С. 180.

³⁶ Там же.

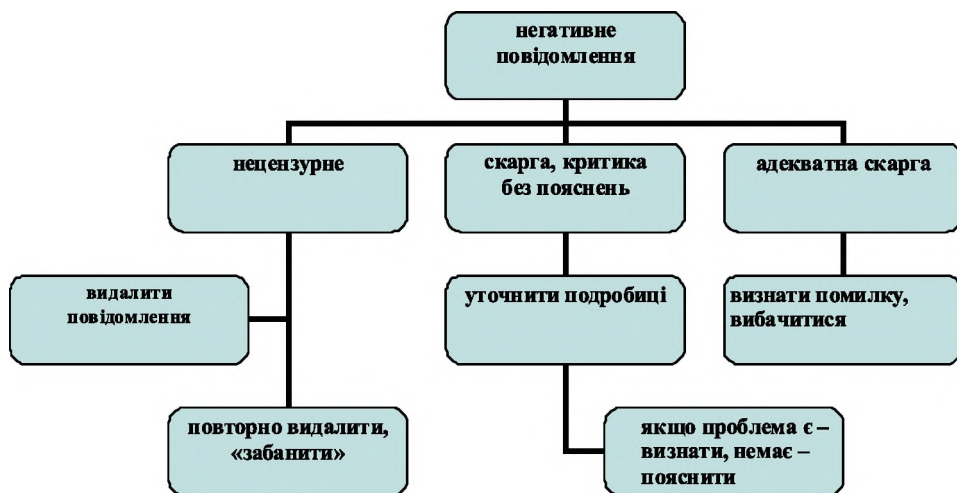

Рис. 1. Технології реагування на негативні повідомлення в соціальних мережах

8. Релевантність. Під час досліджень у СМ вплив інтерв'юера на респондентів значно знижується порівняно з подібним дослідженням у реальному просторі.

9. У відповідях респондентів рідше зустрічаються соціально бажані варіанти, ніж у ситуації бесіди з інтерв'юером. При відповідях на відкриті запитання електронною поштою люди надають докладніші і розгорнутіші відповіді, ніж при традиційному анкетуванні.

10. Високий рівень довіри.

11. Можливість відповідей на анкету без безпосереднього контакту з інтерв'юером дозволяє домогтися від респондентів вищого рівня довіри; люди висловлюють думки щиріше і відвертіше завдяки анонімності середовища.

12. Широка охоплення предметних полів. Інтернет дає досліднику можливість вивчати делікатні і закриті для публічного обговорення теми, які більшість людей не погодилася б обговорювати під час особистої бесіди з дослідником.

13. Організаційна гнучкість. Респондент вибирає зручний для нього час і місце проведення дослідження, він перебуває в комфортному для нього середовищі.

14. Чітка логіка проведення дослідження. Спеціальне програмне забезпечення дозволяє домогтися уникання традиційних помилок, характерних для респондентів, наприклад, запитування ними прихованих підказок. Наступне запитання не може бути поставлене, якщо не отримано відповіді на попереднє. Крім цього, у разі необхідності існує можливість розміщення питань на веб-сторінці як списком, так і поодиночці, у певному або у вільному порядку.

15. Оперативний контроль під час заповнення анкети. СМ надають досліднику додаткові можливості програмного контролю над заповненням анкети. Стає можливим виявлення логічних протиріч у відповідях респондента та їх виправлення, розв'язання проблеми неповних відповідей. Спеціальна програма перевірятиме заповнення всіх полів у анкеті і в разі необхідності нагадуватиме про те, що необхідно відповісти на всі запитання.

16. Використання елементів мультимедіа та гіпертексту — не тільки текстових, а й звукових або відеоопитувальників. Є можливості оригінального офор-

млення анкети (багатокольорова палітра, анімації тощо). Респонденту може бути попередньо надана для ознайомлення музична, графічна або відеоінформація.

17. Подальша комунікація з респондентами. Наприклад, ознайомлення їх з результатами проведеного дослідження з можливістю критичного розбору і внесення доповнень.

18. Зворотний зв'язок, що дозволяє додатково стимулювати людей до участі в опитуванні.

19. Автоматичне збирання додаткової інформації про респондентів (тип провайдера, IP-адреса, програмне забезпечення, адреса електронної пошти, час заповнення опитувальника, місце проживання тощо).

20. Автоматична письмова фіксація даних і автоматичне опрацювання анкет. Бесіда між дослідником і респондентом фіксується в письмовому вигляді. Отриманий транскрипт можна зберегти як текстовий файл і потім використовувати під час аналізу даних: здійснювати пошук за ключовими словами, цитувати — переносити фрази у звіт, не боячись помилитися, тощо.

Недоліки досліджень у соціальних мережах:

1. Певні витрати, пов'язані із створенням технічних умов для проведення дослідження: обслуговування та експлуатації сервера, оплати послуг провайдера, програмістів тощо.

2. Обмежений розмір опитувальника. Анкети містять зазвичай від одного до трьох запитань, оскільки на детальнішу анкету відвідувачі СМ можуть не погодитися відповісти.

3. Контроль заповнення опитувальника. Не завжди можливо під час проведення онлайн-опитувань обмежувати час заповнення анкети (якщо це потрібно) і відстежувати кількість виправлень у відповідях.

4. Індивідуальні параметри системи. На сприйняття користувачем текстового і особливо графічного матеріалу може помітно впливати тип програмного забезпечення, встановленого на комп'ютері, де відбувається заповнення анкети.

5. Стихийність вибірки. Як правило, на анкету в СМ відповідають добровольці — найактивніші інтернет-користувачі. Це ускладнює можливість контролю відповідності вибіркової та загальної сукупності опитуваних.

6. Відсутність можливості відстежувати індивідів, які читали опитувальник, але з певних причин не заповнили його.

7. Охоплення аудиторії. Навіть якщо визначено загальну сукупність опитуваних інтернет-користувачів, виникає ризик отримати зміщені результати, оскільки коло респондентів може бути звужено до аудиторії однієї СМ, де розміщений опитувальник.

8. Рухливість, мінливість соціального простору в інтернеті. До СМ постійно приходять нові люди, у той час як хтось із старих учасників залишає ресурс.

9. Комунікативні проблеми. Можлива неправильна інтерпретація респондентами деяких запитань анкети, помилки в заповненні таблиць, спотворення інформації, неадекватне реагування, пропуски окремих запитань тощо. Дослідник також може неправильно інтерпретувати відповіді респондентів у тих випадках, коли вони надходять до нього в письмовому вигляді. Тому потрібно в складних випадках перепитувати та уточнювати відповіді респондента.

10. Неодноразова участь в опитуванні. Існує проблема із встановленням факту унікальності участі людини в опитуванні. Деякі респонденти можуть брати участь у дослідженні по кілька разів, істотно впливаючи на підсумковий розподіл відповідей. Щоб уникнути цього, застосовується ідентифікація IP-адреси

комп'ютера, з якого заходить респондент (однак з вибірки «випадають» респонденти, які можуть зайти з цієї ж IP-адреси).

11. Відсутність соціолінгвістичних даних про респондентів. Не виключена й умисна дезінформація, наприклад, досить часто практикується зміна статі. Завдання верифікації даних надзвичайно ускладнене.

12. Навмисне спотворення даних. Важко оцінити ступінь достовірності отриманих результатів. Індивід може давати помилкові або довільні відповіді на запитання з метою побавитися або подивитися, що з цього вийде.

L. F. KOMPANTSEVA

SOCIAL NETWORKS FROM COGNITIVE-PRAGMATIC VIEWPOINT

The paper focuses on current approaches to the study of social networks — communicative, medially linguistic, stylistic and linguistic, discursive, genre and conceptual. The paper also suggests cognitive and pragmatic analysis of network communications mobilization potential.

Keywords: social networks, network public space, the principle of relevance, pragmatics of mobilization.

ДИФТОНГІЧНІ РЕФЛЕКСИ *О В ЗАХІДНОПОЛІСЬКИХ ФОЛЬКЛОРНИХ ТЕКСТАХ

У статті на матеріалі записів місцевого фольклору та сучасних діалектологічних даних розглянуто функціонування дифтонгів на місці етимологічного *о в периферійних підляських та суміжних західно-середньополіських говірках північного наріччя української мови. Проаналізовані з опорою на діалектографічні джерела західнополіські народнопоетичні тексти підтверджують гіпотезу про евристичну цінність фольклорних записів як матеріалу для вивчення особливостей народного мовлення.

Ключові слова: дифтонги, наголос, говірки, фольклорні тексти, Західне Полісся.

Розвиток і на місці етимологічних *о, *е в новозакритих складах — історико-типологічна риса української мови, за якою вона протиставляється всім іншим слов'янським мовам. У північному наріччі української мови (за винятком волинськополіської групи говірок), крім монофтонгів, на місці давнього *о в наголошеному новозакритому складі представлено звуки неоднорідного творення, які вважають проміжною стадією розвитку *о в і, пор.: в[уо]з, р[уи]г, л[уе]і, т[уи]к, ос'л[уо]н, в[уи]н (Східне та Середнє Полісся) (АУМ-1¹, к. № 57–62); хв[уо]ст, ст[уо]л, пор[уо]г; в[уи]з, ст[уи]л (Західне Полісся) (АУМ-2, к. № 51); з ареалу підляських говірок — [у^о]: *пир^ог* (Аркушин 2007, 382), *к^он'* (Аркушин 2007, 190), *в^он* (Аркушин 2007, 44), *ст^ол* (Аркушин 2007, 256), *р^ов* (Аркушин 2007, 326), *к^от* (Аркушин 2007, 272) та ін.

В. М. Мойсієнко, коментуючи фонетичні особливості поліського наріччя, зазначає: «Дифтонги уо < о та іе < є (ѣ) фіксуються діалектологами майже на всій території Полісся (виняток — непослідовність (затухання) іе на Західному Поліссі), хоч АУМ наявність уо та іе на Західному Поліссі (крім Берестейщини та Підляшшя) не підтверджує»².

В українській лінгвістиці досі немає одностайного погляду на шлях розвитку українського і з *о. В. М. Мойсієнко так узагальнює два основних підходи вчених до розв'язання цього питання: «1) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір був нечленований (або слабочленований) і від Прип'яті до Карпат розпочався однаковий процес витворення і: возъ > вуоъ > вуиз > вуіз >... віз, при цьому північні українські говірки затримали певну проміжну дифтонгічну стадію (Потебня, Міклошич, Житецький, Михальчук, Шахматов, спочатку Ганцов, Курашкевич, Савченко, Булаховський, Жилко, Деже, Дзензелівський, Павлюк, Робчук, Назарова, Жовтобрюх, Півторак, Німчук);

¹ Список скорочень див. у кінці статті.

² *Мойсієнко В. М.* Фонетичні особливості поліського наріччя // *Ukrainiskie i polskie gwary pogranicza*. — Lublin ; Łuck, 2001. — С. 52.

2) до занепаду зредукованих український територіально-мовний простір не був єдиним, тому на півночі і півдні України розвиток *о проходив незалежно, причому в південноукраїнських говірках дифтонгічної стадії не було (пізніше Ганцов, Курило, Шевельов, Залеський, Ткаченко)»³.

Мета нашого дослідження — виявлення, систематизування й аналіз дифтонгічних вокалів, відображених у записах фольклору, а саме: а) опрацювання місцевих фольклорних текстів щодо виявлення звуків неоднорідної артикуляції; б) зіставлення проаналізованої підсистеми вокалізму з діалектними даними для встановлення характеру зв'язку говіркового та фольклорного матеріалу.

Уживання дифтонга [уо] послідовно висвітлюють дослідники підляського фольклору. Серед інших західнополіських говірок підляський мовно-територіальний простір вирізняє функціонування дифтонгів у наголошеній позиції на місці давнього *о. «Далеко краща доля, — констатує Ю. Шевельов, — судилася дифтонгам на Західному та Північному Підляшші, де й дотепер поширені *и_о*, *и_о*, *и_е*, *и_у*, *уу*, а в деяких селах — навіть *и_а*»⁴, пор.: *не буйтеся* (Ігнатюк 1982а, 13), *гнуой* (Ігнатюк 1982, 61), *доруджшей*, *солудшей* (там же, 74), *туолько* (Ігнатюк 1984, 2), *куонь* (Ігнатюк 1985, 5; Ігнатюк 1984а, 7; Ігнатюк 1982, 103), *на двур* (Ігнатюк 1984а, 4), *буольш* (там же, 7), *руозни* (Ігнатюк 1985а, 14), *за стуол* (ТП, 37), *пуозно* (там же, 61), *муой* (там же, 101), *піруог* (там же, 117), *поклуон* (там же, 149), *вуон* (там же, 153), *гуорко* (там же, 174), *з розбуойніком* (там же, 245), *Антуон*, *за хвост* (там же, 268), *в горудці* (Кравчук, 130), *найбуольш* (там же, 122), *туолько* (там же, 177), *буор* (там же, 112), *куонь* (Ігнатюк 2001, 48), *куошкі* (Лабович, 34), *муой* (ЧЛ, 14), *напуой*, *нуос* (там же, 16), *вун*, *нуоч*, *по тудом* *слідочку* (ЧЛ, 17), *не буол'но*, *на всхурод*, *голуровка* (там же, 18), *злуость* (КТ, 93), *непокурна* (там же, 106), *куот*, *через плуот*, *куошку*, *за живуот* (там же, 27), *куолько*, *туолько* (там же, 35), *постуой*, *нуожку* (там же, 46), *вуон*, *потуом* (там же, 69), *муоцно* (там же, 31), *perebuor*, *za pluot* (Stachwiuk, 98), *w duot* (там же, 116), *buobr* (там же, 149), *voruožka* (там же, 163), *siruotka*, *na zychuod* (там же, 172), *muoj* (Rep. 2, 20), *buolno* (Rep. 3, 85), *nuoczku*, *w zapuoł* (там же, 24), *kraj holiuoiłki*, *w holiuowci* (там же, 25), *za twuoy*, *ne buojsie* (там же, 8), *puozno* (Rep. 4, 20), *huorsz* (там же, 86), *Antuon*, *za chwuiost*, *nuožkamy* (там же, 44), *куолько*, *пуон* (ŠP, 101), *Рыгуор*, *куот* (там же, 143), *нуочка*, *доруожска*, *куонь* (там же, 28), *тиој* (RP, 90), *tuolko* (там же, 112), *potuom* (там же, 89), *za hoduowlu* (Oleshchuk, 118), *ruod* (там же, 66), *и woruot* (там же, 109), *твюой* (ОО), *za druobnymi* (Rep. 4, 75), *за друобними* (ОО) та ін., напр.: «Куот ложкі мые, куот почынкі мые, а Рыгуор свою жуонку дубіною біе» (Stachwiuk, 143), «Pole z vona, pole, toj perebiraє, a perebuor ziyela za pluot vykidaje» (там же, 98), «Jest u mene diyetia ruodne w czużuj storoniye, oj wmywajećcie sluożonkami jak buobr u vodiє» (там же, 149), «Їде, їде її мати, на двур найжджає» (Ігнатюк 1984а, 4). Із локальними особливостями рефлексії етимологічного голосного пов'язане оформлення субстантивного закінчення *-овь: *kutiow* (Rep. 3, 66), *burakuow* (Rep. 4, 46), *пірогуов* (ŠP, 143), *рукавуов* (там же, 61), *на раниуов* (Stachwiuk, 118), *слідкуов*, *цвіткуов* (ПП, 5), напр.: «Naj'iełasia burakuow, napiłasia kwasu, try dn'ie w peczy ne paliła, bo ne m'ieła czasu» (Rep. 4, 46); прикметникового закінчення *-ои: *тп'іє моłodуой* (там же, 47), *моłodуой* (ММ). Цей самий дифтонг у закритому наголошеному складі спостерігається навіть у книжних за походженням словах, де в літературній мові

³ Мойсієнко В. М. Про південноукраїнський ікавізм та поліські дифтонги: монографія. — Житомир, 2007. — С. 24.

⁴ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. — Х., 2002. — С. 931.

*о зберігається, як-от: *Буог* (Ігнатюк 1985а, 22; Ігнатюк 1985, 29; Ігнатюк 1984, 9; Ігнатюк 1982, 3), *Buoh* (Stachwiuk, 159; Rep. 3, 57; Rep. 4, 34), *Пан Буог* (ŚP, 22), *Buoch* (Oleshchuk, 119) тощо. Одиначним випадком представлено дифтонг [iу], пор.: «Ци то муой, ци то муой, що в жовтом кожуси, сподобався віун мні і моюй матуси» (Ігнатюк 1982, 61) (якщо це не технічна помилка або просто неточна передача специфіки діалектного мовлення).

Дифтонг [уо], зумовлений, очевидно, аналогією до наголошеної позиції, засвідчено й у закритих ненаголошених складах, зокрема в закінченнях родового відмінка множини іменників та місцевого відмінка прикметників: *ввуйшла* (ЧЛ, 35), *дуождати* (ТП, 59), *пуойдем* (там же, 99), *Захуод* (Ігнатюк 1984, 6), *пуошла* (Ігнатюк 1982а, 13; Ігнатюк 1983, 13; Ігнатюк 1982, 5), *дуостану* (Ігнатюк 1982а, 14), *здуймів* (там же, 20), *дуождати* (там же, 22), *пуойди* (Ігнатюк 1984, 11), *пуошли* (Ігнатюк 1985, 7), *зуорниці* (там же, 6), *явуор* (Ігнатюк 1982а, 8), *ягуод, розкуош* (Ігнатюк 1985а, 1), *пуознала* (Ігнатюк 1985а, 14; Ігнатюк 1984а, 7), *радуюсть* (Ігнатюк 1985а, 28), *huorkoji* (RP, 137), *нэ пуойду* (ŚP, 64), *до розбойнічкуов* (там же, 28), *hosteńkuow* (Stachwiuk, 77), *и chłopczykuow* (там же, 112), *чарруов* (Ігнатюк 1985, 32), *з приймюов* (Ігнатюк 1985а, 2), *по рум'януом* (ТП, 70), *w wiszniowuom* (Rep. 3, 105), *na rokitowuom* (Rep. 4, 144), *po bohaćkuom*, *na siruoćkuom* (Stachwiuk, 179), *w zyloniom* (RP, 92), *w noweńkuoj* (Rep. 2, 17), *po biednuoj* (Rep. 3, 76), *na tisowuoj* (там же, 78), *на майовуой* (ТП, 51), *в правуой* (Ігнатюк 1985, 15), напр.: «Чи вас циганка того навчила? Чи вам ворожка чарруов дала?» (Ігнатюк 1985, 32).

За аналогією до новозакритих складів дифтонг [уо] розвинувся й у відкритому складі, де з історичного погляду мав би зберігатися [о]: *грозиться* (Ігнатюк 1982, 102), *пуошевши* (Ігнатюк 1985а, 37), *куонець* (Ігнатюк 1984а, 21), *мнуого* (Ігнатюк 1982, 73), *тпиохо* (PZB, 144), *z puożok* (Oleshchuk, 66), напр.: «Замуж пуошевши треба всім зажуритись, бути дівкою муть люди говорити» (Ігнатюк 1985а, 37).

На пограниччі західно- та середньополіських говірок, зокрема в текстах, співвідносних з говіркою с. Немовичі Сарненського району Рівненської області, зафіксовано різноманітні вияви голосних неоднорідної артикуляції внаслідок рефлексії *о: *до зуоркі* (ВО, 116), *вуен* (там же, 106), *на муей, твуйей* (там же, 117), *Буог* (там же, 110), напр.: «У саду голле вісит, сам Буог коровай місит» (ВО, 110), «Де наш зять подиувса, чи вуен у ключче увертиувса» (там же, 106); *моуї* (там же, 107, 109), напр.: «А млін меле, вода ріне, а колесо повернулося, а до тебе моуї міленькі да й серденько привернулося» (там же, 107); *на двиер* (там же, 117), напр.: «Наехало семсот бояр на муей двиер, познай, познай, молода Наталочко, котри твуйей» (там же, 117), пор. діалектний матеріал із села Немовичі та найближчих населених пунктів: хв[уї]ст, ст[уї]л, в[уї]з, ву^оз (АУМ-2, к. № 51). Явищем дифтонгізації охоплено й відкриті склади: *доруоженьку* (ВО, 112), напр.: «Бо вже місяць доруоженьку засветиув, а уже ветіор воруетечка прочиниув» (там же, 112). На думку Ю. Шевельова, «у середньополіських говірках дифтонги, посталі з ь, е, о, виступають залишково й зазвичай бувають заступлені монофтонгами и, о або у на місці о»⁵.

Спорадично в тих самих суміжних західно-середньополіських говірках представлено явище розпаду дифтонгів на дві окремі фонемі. За спостереженнями Ю. Шевельова, «у деяких місцевостях слабший компонент перетворювався на приголосний, а саме: *ue > ve: stolʔ > stuol > stuel > stuel > stvel* (літ. укр. *сміл*).

⁵ Шевельов Ю. Знач. праця. — С. 964.

У середньополіській зоні між Дніпром і Случчю переважає дифтонг *uo* (у понизов'ї Прип'яті — *uo*), але західніше (Сарни — Дубровиця) та деінде в межириччі Случі та Стиру можна подібати *uw*, *ue* та похідний від нього *ve* (з перетворенням першого складника дифтонга на приголосний): *stvel* 'стіл', *kven* 'кінь'»⁶, пор. інші приклади розпаду дифтонга: *twiek*, *stviel* (Смородськ, Дубровицький р-н) (АУМ-2, к. № 51), *kvin* 'кінь', *kvit* 'кіт' (Більська Воля та Рудка-Більськовопольська, Володимирецький р-н), *kvешка* 'кішка' (с. Сарни, Сарненський р-н), *nevуж* 'ніж', *krv'it* 'кріт', *kolvudka* 'колідка', *svil* 'сіль', *rvig* 'ріг', *porvusna* 'порісна' (Городище, Дубровицький р-н) (Аркушин 2012, 52). Показовими щодо вияву розпаду дифтонгів стали фольклорні записи 30-х рр. ХХ ст. із с. Немовичі: *гвиркий* (ВО, 78), *гвир* (там же, 90), *соквил* (там же, 94), напр.: «Наїхали семигироньки с семи гвир, навезли вони скрипок, цимбалів на весь двир» (там же, 90), «Бодай тобі такий вік, як у мене чоловік, — такий гвиркий, як полин, таке мині життя з ним» (там же, 78).

Отже, наявність звуків неоднорідної артикуляції є типологічною ознакою північноукраїнського наріччя. Дифтонгічний вокал [yo], простежений у фольклорному матеріалі, вважають однією з найархаїчніших ланок на шляху рефлексії *о в сучасне і. Проаналізовані з опертям на діалектологічні праці місцеві фольклорні зразки свідчать про тісний взаємозв'язок на мовному рівні текстів народної творчості та говору, в ареалі якого вони побутують.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин 2007	— Аркушин Г. Голоси з Підляшшя (Тексти).— Луцьк, 2007.— 536 с.
Аркушин 2012	— Аркушин Г. Л. Західнополіська діалектологія : навчальний посібник з регіональної діалектології.— Луцьк, 2012.— 256 с.
АУМ-1	— Атлас української мови : В 3 т.— К., 1984.— Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / Ред. тому І. Г. Матвіяс.— 498 с.— (391 карта).
АУМ-2	— Атлас української мови : В 3 т.— К., 1988.— Т. 2. Волинь, Наддністриянина, Закарпаття і суміжні землі / Ред. тому Я. В. Закревська.— 520 с.— (407 карт).
ВО	— Весільні обряди Рівненщини : Фольклорно-етнограф. записи ХІХ — поч. ХХ ст.— Рівне, 2004.— 140 с.
Ігнатюк 1982	— Ігнатюк І. Обрядові писні з Подляшшя. Весільні писні.— Люблін, 1982.— 170 с.
Ігнатюк 1982a	— Ігнатюк І. Подляські веснянки.— Люблін, 1982.— 62 с.
Ігнатюк 1983	— Ігнатюк І. Народні пісні з Підляшшя.— Люблін, 1983.— 37 с.
Ігнатюк 1984	— Ігнатюк І. Народні писні з Подляшшя. Балади й гістичні писні.— Лаймен, 1984.— 36 с.
Ігнатюк 1984a	— Ігнатюк І. Народні писні з Подляшшя. Кавалірські писні.— Лаймен, 1984.— 54 с.
Ігнатюк 1985	— Ігнатюк І. Народні писні з Подляшшя. Любовні писні.— Лаймен, 1985.— 69 с.
Ігнатюк 1985a	— Ігнатюк І. Народні писні з Подляшшя. Родинно-побутові писні.— Лаймен, 1985.— 64 с.
Ігнатюк 2001	— Ігнатюк І. Сіножаття, жнива та обжинки на Південному Підляшші // Над Бугом і Нарвою : Укр. часопис Підляшшя.— 2001.— № 5–6 (57–58).— С. 48–51.
Кравчук	— Кравчук Н. В. На Підляшші — пісні наші (проблеми регіональної специфіки та національної ідентичності).— Луцьк, 2012.— 280 с.
КТ	— Котилася горба з високого горба : Дит. фольклор із Півн. Підляшшя / Записав. і опрац. А. Артем'юк.— Більськ на Підляшші, 2011.— 136 с.

⁶ Там же. — С. 929–930.

- Лабович — Лабович Л. Світ народної еротики в підляських піснях // Над Бугом і Нарвою : Укр. часопис Підляшшя. — 2015. — № 3 (139). — С. 29–34.
- ММ — Моја матул'а переборнічка : Kultura muz. wsi Zbuch. — Bielsk Podlaski, 2009 (зберігається на CD).
- ОО — Орыешкі з Орыешкова. — Bielsk Podlaski, 2008 (зберігається на CD).
- ПП — Посто́п'янка з Подляшшя : Традиц. музика Підляшшя / Упоряд. Л. Лукашенко // Етнічна музика України. — К., 2004. — 31 с.
- ТП — Традиційні пісні українців Північного Підляшшя / Упоряд., вступ. ст. і нот. транскрипції Л. Лукашенко. — Л., 2006. — 308 с.
- ЧЛ — Чы ја в лузі не каліна: Pieśni białoruskiej wsi Husaki. — Bielsk Podlaski, 2012. — 20 с. + CD.
- Oleszczuk — Oleszczuk A. Ludowe obrzędy weselne na Podlasiu. — Lublin, 1951. — 208 s.
- PZB — Pieśni Ziemi Bielskiej: gmina Orla / Zebrał i oprac. S. Kopa. — Bielsk Podlaski, 2006. — 22+ 3 s.
- Rep. 2 — Repertuar zespołów folklorystycznych Białostoczczyzny. — Białystok, 1994. — Zesz. 2. — 116 s.
- Rep. 3 — Repertuar zespołów folklorystycznych Białostoczczyzny. — Białystok, 1995. — Zesz. 3. — 128 s.
- Rep. 4 — Repertuar zespołów folklorystycznych Białostoczczyzny. — Białystok, 2003. — Zesz. 4. — 161 s.
- RP — Ruś Podlaska : Podlasie w opisach romantyków / Wyboru dokonał i oprac. J. Hawryluk. — Bielsk Podlaski, 1995. — 148 s.
- Stachwiuk — Stachwiuk V. Siva zozula. — Białostok, 2006. — 183 s.
- ŚP — Śpiewnik podlaski. I / Pod red. D. Fionika. — Bielsk, 1998. — 154 s.

(Луцьк)

YU. V. HRYTSEVYCH

DIPHTONGAL REFLEXES OF *O IN WESTERN POLISSIAN FOLKLORE TEXTS

The functioning of diphthongs in the place of etymological *o in peripheral Podlachshia and adjacent Western-Middle-Polissian dialects of the Northern dialect of the Ukrainian language on the material of the records of local folklore and modern dialectological data analysed in the article. The key findings of this study confirm the hypothesis about heuristic value of folklore records as a case study of the dialectal speech peculiarities.

Key words: diphthongs, stress, dialects, folklore texts, Western Polissia.

А. Скляренко, О. Скляренко

АРТИКЛЬ В СФЕРЕ ОНОМАСТИКИ.

Ч. 1. Теория ономастических артиклей

О. : Астропринт, 2015.— 380 с.

Ч. 2. Функционирование ономастических артиклей

О. : Астропринт, 2016.— 416 с.

Рецензована праця, що становить третю книгу п'ятитомної серії «Типологічна ономастика», присвячена зіставному дослідженню артиклів.

Важливість рецензованого видання для вітчизняної ономастики полягає в збагаченні теорії власних назв новими фактами, дещо далекими для тих, хто займається східнослов'янськими мовами, у яких немає артиклів. Для спеціалістів із загального та зіставного мовознавства рецензована праця цінна тим, що започатковує окрему галузь лінгвістики, названу артиклезнавством, або артиклезологією (с. 82). Її виокремлення стало можливим унаслідок узагальнення матеріалу різних мов, що дозволило вийти на новий рівень абстракції й усвідомити існування окремої дисципліни.

Перша частина рецензованої праці — «Теорія ономастичних артиклів» — складається з двох частин. У першій окреслено основи артиклезнавства з виділенням у різних мовах означеного, неозначеного, нульового, партитивного й загального артиклів, а в другій частині, яка складається з дванадцяти розділів, розглянуто три аспекти теорії ономастичного артиклезнавства: загальні питання, класифікація артиклевих онімів, система досліджуваних одиниць у зіставлених мовах.

Виклад загальних питань ономастичного артиклезнавства зосереджений на виборі підходу, найприйнятнішого для пояснення вживання артиклів із власними назвами. У зв'язку з цим показано обмеженість трактування артиклів у розрізі категорії означеності / неозначеності, яка, на думку авторів, провизує системи як артиклевих, так і безартиклевих мов; обґрунтовано гіпотезу про емфатичне походження означеного артикля, призначеного для акцентування екстралінгвальних сутностей, і, що дуже важливо не тільки для ономастики, а й для граматики, вперше запропоновано розглядати артиклі в аспекті градуальності, яка відбиває різний

ступінь знання мовців про конкретний предмет. Відповідно неозначену форму пов'язано з початковим рівнем індивідуалізуючої ієрархії; означену форму загальних іменників співвіднесено з другим рівнем, на якому артикль виконує ідентифікувальну, конкретизуючу, обмежувальну й виокремлювальну функції; третій рівень індивідуалізуючої ієрархії відведено ономастичним артиклям, які сполучаються з власними назвами.

Запропонована ієрархія слугує підґрунтям для синхронної реконструкції шарів артиклевих власних назв у зіставлених мовах. Перший шар дослідники пов'язують із загальними іменниками, призначеними в артиклевих мовах для іменування так званих унікальних об'єктів, які включають небо, сонце тощо, адже вказані одиниці за певних умов трансформуються у власні назви, утворюючи значне перехідне поле. До другого шару автори зараховують сполучення означеного артикля з протоонімами, які виокремлюють один — найяскравіший — об'єкт, що виявляється в написанні його назви з великої літери (*the English Channel*). Третій шар, передусім поширений у французькій мові, включає персоніфікуючий ономастичний артикль, призначений для уособлення неживих сутностей, що супроводжується його написанням з великої літери (*The Night*). Четвертий шар представлений промітною функцією означеного артикля, яка зумовлює зсув у значенні мікропонімів, сприяючи їх актуалізації.

Систему ономастичного артикля розглянуто у вимірах синтагматики, парадигматики і функцій. У ракурсі синтагматики виокремлено три основні способи сполучуваності артиклів з онімами: фіксований включає аглютинований, тобто зчеплений з післяартиклевою частиною (*Ель-Сальвадор*), та інкорпорований, злитий з основою слова (*Лас-Вегас*); ад'єктивний зумовлює субстантивацію прикметників з їх наступним пере-

творенням у власні назви; інтерпозитивний виявляється у входженні артиклів до складу власних назв, що здебільшого характерно для французької мови.

В аспекті парадигматики у праці висунуто оригінальну гіпотезу про залежність частотності вживання досліджуваних одиниць з власними назвами від структурних і функціональних особливостей артиклевої системи певної мови. Зокрема, показано, що внаслідок більшої кількості форм система артиклів німецької мови інтенсивніше діє на систему онімів, ніж в англійській мові, у якій спостерігається менше поширення артиклів з власними назвами. Зазначена гіпотеза пояснює, чому розроблена нами свого часу класифікація англійських артиклевих і безартиклевих онімів¹ не може бути перенесена на інші мови.

Досліджені функції артиклевих онімів демонструють зв'язок запропонованої в праці концепції з провідними напрямками сучасного мовознавства.

Екзистенційна функція неозначеного артикля пов'язана з логічним аналізом мови. Емоційно-експресивна палітра артиклевих онімів у французькій мові перебуває в руслі емотіології, а поширення артиклевих антропонімів у іспаномовних судових документах належить до сфери юридичного дискурсу і дискурсології загалом.

Дослідження ролі артиклів у формуванні тропейчних ономастичних засобів через синекдоху, метонімію й метафору наближає рецензовану працю до когнітивних розвідок. Автори виявили, що найважливішу роль у виникненні артиклевих онімів відіграє топонімічна, ойконімічна, оронімічна і потамонімічна синекдоха, зумовлюючи, наприклад, утворення назв населених пунктів чи їхніх частин унаслідок онімізації апелативних лексем (*the City*). Встановлено, що топонімічна метонімія поширена у французькій мові, де власною назвою одного об'єкта часто стає номенклатурне найменування іншого, розташованого поряд, наприклад, іменник *Donjon* позначає не лише башту, а й замок. Автори показали, що топонімічна метафора, яка найбільш характерна для американської ономастики, виявляється у використанні артиклевих назв частин тіла істот для утворення власних назв. Так, іменник *The Heads* називає два миси при вході в сиднейську гавань.

Аналіз артиклевих екзонімів, які використовуються іншими народностями, а не носіями мови, перебуває в руслі лінгвокультурологічних досліджень, а розгляд інтерференції, що виявляється, зокрема, в проникненні німецького артикля в угорську мову, є внеском у теорію мовних контактів.

У другій частині, присвяченій функціонуванню ономастичних артиклів, розкрито їхню сполучуваність з одиницями дев'яти семантичних груп: назвами географічних об'єктів, хоронімами та ойконімами, урбанонімами, назвами вокзалів, технічних споруд, друкованих ЗМІ, транспортних засобів, організацій, музичних груп.

Перспективу подальшого дослідження із запропонованих позицій убачаємо в поясненні омонімічних артиклів із залученням сучасних лінгвістичних підходів. Зупинимося на двох можливих аспектах: віковому й лінгвопрагматичному. Перший з них усе ще виявляється у вживанні в англійській мові означеного артикля з назвою України всупереч панівній тенденції безартиклевого вживання назви нашої держави, на що вказано в другій частині рецензованої праці (с. 151). Проте такий стан справ характерний лише для стандартизованих різновидів англомовного дискурсу. Натомість у мовленні старшого покоління носіїв англійської мови означений артикль ще зберігається, адже, як казав один англійський викладач, їх так учили в школі. Зокрема, артикль з назвою України знаходимо в інтерв'ю прем'єр-міністра Великобританії Терези Мей і генерального прокурора США Джефа Сепенса, яким 60 і 70 років відповідно. Лінгвопрагматичний аспект відображений у неоднозначному функціонуванні «конституційного» означеного артикля, офіційно закріпленого в назвах окремих країн, наприклад *The Gambia*. У другій частині рецензованої праці вказується на розбіжності у вживанні цього артиклевого топоніма (с. 156), проте, на нашу думку, наступний крок вимагає виявлення причин збереження артикля в онлайн-повідомленнях телерадіокомпанії Бі-Бі-Сі і його відсутності на сайті «Голосу Америки». Просування в цьому напрямку дозволить розв'язати інші ономастичні проблеми лінгвопрагматичного плану, які стосуються нашої держави, наприклад, пояснити, чому Бі-Бі-Сі зберігає радянський варіант назви столиці України (*Kiev*), а «Голос Америки» дотримується сучасної транслітерації (*Kyiv*).

В аспекті термінології видається коректнішим говорити про ономастичну функцію артикля з огляду на збереження однієї і тієї самої форми, хоча зручнішим для вживання виявляється використаний у праці термін «ономастичний артикль».

Безсумнівно, вихід авторів у зібравне мовознавство дозволив запропонувати новий — узагальнювальний — погляд на систему артиклів, розкрити цілу низку їхніх ономастичних функцій, які неможливо виявити, перебуваючи в межах окремої мови, а також показати плідність сучасних лінгвістичних підходів.

С. ПОТАПЕНКО
(Ніжин)

¹ Потапенко С. И. Безартиклевое употребление существительных в английском языке // Иностр. яз. в шк. — 1996. — № 5. — С. 55–59; Потапенко С. И. Употребление артиклей с именами собственными в английском языке // Иностр. яз. в шк. — 2000. — № 2. — С. 65–68.